T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

OSMANLI DÖNEMİ TERCİHU'L-BEYYİNAT LİTERATÜRÜNDE ŞEHADET: NEV'ÎZÂDE ATÂÎ VE MAHMUD HAMZA EFENDİ'NİN ESERLERİ ÖZELİNDE

Yüksek Lisans Tezi

Betül EK BOZKUŞ

İSTANBUL, 2024

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM HUKUKU TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

OSMANLI DÖNEMİ TERCİHU'L-BEYYİNAT LİTERATÜRÜNDE ŞEHADET: NEV'ÎZÂDE ATÂÎ VE MAHMUD HAMZA EFENDİ'NİN ESERLERİ ÖZELİNDE

Yüksek Lisans Tezi

Betül EK BOZKUŞ

Tez Savunma Jürisi:

1. Danışman: Prof. Dr. Asım Cüneyd KÖKSAL
2. Üye: Prof. Dr. Sami ERDEM
3. Üye: Dr. Öğr. Üyesi Hatice BOYNUKALIN ŞENKARDEŞLER

İSTANBUL, 2024

ÖZET

İslam muhakeme hukukunda kat'î ve açık delili ifade eden beyyine kavramı, farklı ispat vasıtalarını kapsamaktadır. Bunlardan en yaygın kullanılanı şehadettir. Bu çalışmada, Osmanlı dönemi tercihu'l-beyyinat literatüründe şehadet bahsi iki eserin ilglili bölümleri üzerinden mukayeseli olarak ele alınacaktır. Söz konusu iki eser, Nev'îzâde Atâî'nin *el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men* adlı eseri ile Mahmud Hamza Efendi'nin *et-Tarikatu'l-Vâzıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha* adlı eseridir.

Genel adıyla beyyine olarak ifade edilen ispat vasıtalarına ilişkin çelişkili durumları ve bu hallerde üstün olanın tercihini konu edinen birtakım eserler telif edilmiştir. Tercihu'l-beyyinat literatürü olarak ifade ettiğimiz bu eserler, beyyineler arası tearuzun bulunduğu ve fıkıh kitaplarında farklı bölümlerde yer alan çok sayıda meseleyi derlemektedir. Dolayısıyla herhangi bir meselede tarafların beyyineleri arasında uyuşmazlık söz konusu olduğunda evla olanının belirlenmesi ve tercihi için meseleye dair doğrudan sundukları prensip niteliğindeki muhtevalarıyla tercihu'l-beyyinat literatürü, kâdının başvuracağı bir kaynak mesabesindedir.

Bu tezde, 15-18. yüzyıllar arasındaki dönemde telif edilen yukarıda isimlerini zikrettiğimiz eserlerde *Kitâbu'ş-Şehâde* ve *Mesâilu'ş-Şehâdât* başlıklı bölümler karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

Kesinlik bildiren ispat vasıtaları arasında gerek kat'îlik ve gerekse yaygın kullanımı açısından ilk sırada gelen şehadet bu özellikleriyle kimi zaman beyyine kavramının doğrudan bir karşılığı gibi de kullanılmıştır. Şehadetle ilgili meselelerde beyyineler arasında uyuşmazlık görülen durumlar şahitler ve özellikleri, şahitlikte nisab, şahitlikten rücu', yalancı şahitlik, şahitliğin niteliği, şahitlerin ihtilafı, şahitlik yapılan konu şeklinde kısaca sıralanabilir. Ayrıca beyyinelerin tercihi hususunda bir kriter olarak da şahitliğin söz konusu eserlerde yer aldığı görülmektedir. Öyle ki tarafların çatışan beyyineleri arasında tercih yapılırken şahitlerin niteliği veya sayıları gibi açılardan değerlendirildiği durumlar mevcuttur. Bu bakımdan tezin çerçevesi olarak belirlenen eserlerde şehadete ilişkin meselelere dair tearuz bulunan durumların işlenmesi, çalışmanın iki ana unsuru olarak ifade edilebilecek olan şahitlik ve tercihu'l-beyyinat kavramları ile aralarındaki irtibat açısından anlamlı olacaktır. Böylece çalışmanın şahitlik kavramını farklı yönleriyle konu edinen mevcut çalışmalardan ayrılmış ve tercihu'l-beyyinat literatürü çerçevesinde bir inceleme olması bakımından da özgün olması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Beyyine, Tercih, Tearuz, Tercihu'l-beyyinat, Şehadet, İspat, Nev'îzâde Atâî, Mahmud Hamza Efendi, el-Kavlu'l-Hasen, et-Tarikatu'l-Vâzıha

ABSTRACT

The term of "beyyine", which expresses definite and clear evidence in Islamic judicial law, includes different means of proof. The most widely used of these is testimony. In this study, the subject of testimony in the Ottoman period the preference of bayyinat (Tarjeeh -outhweighing- between evidences) literature will be discussed. The two works that are the subject of our study are "el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men" by Nev'îzâde Atâî and "et-Tarikatu'l-Vâzıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha" by Mahmud Hamza Efendi.

Various works have been compiled on the conflicting situations related to instruments of proof referred to generally as evidence and the preference of the superior in these cases. Literature referred to as "Tercihu'l-beyyinat" comprises a collection of numerous issues found in the disagreement between evidences and appearing in different sections of fiqh books. Therefore, literature referred to as "Tercihu'l-beyyinat" serves as a resource to be consulted by a judge in determining and choosing the superior in the event of a disagreement between the evidences presented by the parties in any given matter, due to its principle-oriented content relevant to the issue.

In this thesis, the sections titled "*Kitâbu'ş-Şehâde* and *Mesâilu'ş-Şehâdât"* compiled during the period between the 15th and 18th centuries, will be analyzed comparatively.

Testimony, which stands at the forefront among evidentiary instruments both in terms of certainty and widespread usage, has sometimes been used as an equivalent to the concept of evidence due to its characteristics. In matters related to testimony, situations in which there is disagreement among evidences can be briefly listed as: witnesses and their characteristics, the threshold for testimony, revoking testimony, false testimony, the nature of testimony, disagreement among witnesses, and the subject of testified upon. Additionally, testimony is also seen as a criterion in the selection of evidences in these works. In fact, situations in which the nature or number of witnesses is evaluated in order to choose among conflicting evidences presented by the parties are present. In this respect, the treatment of the issues related to testimony in which disagreement is found in the works determined as the scope of the thesis will be meaningful in terms of the relationship between the concepts of testimony and "tercihu'l-beyyinat", which can be stated as the two main elements of the study. Thus, the aim is for the study to be distinct from the existing studies that address the concept of testimony from different angles and to be original in terms of being an examination within the framework of literature of "tercihu'l-beyyinat".

Keywords: Evidence, Preference, Disagreement, "Tarjeehu'l-beyyinat", Preference of evidences, Testimony, Proof, Islamic judicial law, Nev'îzâde Atâî, Mahmud Hamza Efendi, el-Kavlu'l-Hasen, et-Tarikatu'l-Vâzıha

ÖNSÖZ

İslam hukuku, diğer hukuk sistemlerinden farklı bir etki alanına sahip olması özelliğiyle adalet kavramını gerek teori gerekse uygulama açısından çok yönlü bir şekilde kapsamaktadır. Geçmişten bugüne insanlar arasında çatışma, anlaşmazlık ve husumet; toplumsal hayatın bir getirisi olarak her dönemde var olagelmiştir. Bu türden problemlerin adaletli bir biçimde çözüme kavuşturulması ise tüm zamanlar için en öncelikli ihtiyaçlar arasındadır. İslam, bir arada yaşayan insanların bu ihtiyacına bir yanıt olarak adaletin sağlanabileceği bir düzen tesisini hedeflemektedir. Bu düzenin idare, eğitim, insan ilişkileri, ticaret gibi alanlar ile öncelikli olarak yargı alanına bakan yönleri de vardır. Öyle ki zaman içerisinde farklı şekillerde de olsa bir hukuki düzen insanların aralarındaki meselelerin çözüm bulunması için taşındığı çeşitli müesseselerde sürdürülmüştür. İslam hukuku çerçevesinde yargı olarak ifade edilen kazâ kavramının ilk dönemlerden itibaren önemi vurgulanmış ve adil bir biçimde uygulanması ile bunun için gerekli görülen esaslar vurgulanmıştır.

Klasik dönemde yargı/kazâ, halifenin yetkisinde ve onun tayin ettiği kadılar tarafından yürütülmüştür. Osmanlı döneminde İslam muhakeme hukukunun uygulama alanı olan mahkemeler ve kazâ faaliyetini sürdüren görevliler bu kurumu devam ettirmişlerdir. Mahkemeye başvurulduğu takdirde hakimin, davanın tarafları arasındaki meseleyi muhakeme ettikten sonra hükme varmada başvurduğu bazı yollar vardır. Bunlardan biri de tarafların ortaya koyacakları dellilleri incelemektir. Tarafların iddialarını ispat etmek üzere sundukları deliller ya da başvurdukları yöntemler kaynaklarda genel adıyla ispat vasıtaları olarak değerlendirilmektedir. Bu ispat vasıtaları beyyine tabiriyle ifade edilmektedir. Zaman zaman tarafların husumeti dava sürecinde sundukları beyyinelere de yansımaktadır. İşte beyyinelerin tearuz ettiği durumlarda hakimin karar vermede başvurduğu birtakım kaynaklar vardır. Bunların başında mezhep içinde belirlenmiş usul ve esaslara göre fıkıh eserlerinin meseleyle ilgili bölümlerine başvurmak gelir. Beyyineler arasındaki tearuzu giderme hususunda kâdı, yine bu usul ve esasları takip eder. Klasik kaynaklarda *Kitâbu'l-Kazâ, Kitâbu'd-Daʿvâ, Edebu'l-Kâdı* vb bölümlerde bu ilkelere yer yer değinilmektedir. Bir de çelişen beyyinelerle ilgili muamelenin nasıl olması gerektiğine dair temel kaynaklardan yararlanılarak telif edilmiş eserler vardır. Bu eserlere genel olarak tercihu'l-beyyinat literatürü denilir.

Söz konusu eserler, kâdının beyyineler arasında bir tercih yapacağı durumlarda başvuru kaynağı mesabesindedir. Çeşitli fıkhi konularla ilgili gerek fıkıh kitapları gerek fetva

mecmuaları gibi kaynaklardan derlenerek hazırlanan bu eserler, kâdılar için beyyinelerin tercihi konusunda izleyecekleri usulleri içeren bir nevi el kitabı olarak değerlendirilebilir.

Bu çalışmada, Osmanlı döneminde beyyinelerin tercihi konusunda yazılmış eserlerden ikisi üzerinden şehadet konusu ile ilgili bölümlerinin tercümesiyle beraber mukayeseli bir değerlendirme yer almaktadır. Çalışmamızın ilk bölümünde Nev'îzâde Atâî ve eseri *el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men* ile Mahmud Hamza Efendi ve eseri *et-Tarikatu'l-Vâzıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha* hakkında bazı bilgiler bulunmaktadır. İkinci bölümde ise zikrettiğimiz eserlerin şehadet konulu bölümlerinin tercümesi ile beraber ilgili bölümler karşılaştırmalı olarak değerlendirilmektedir. Mahmud Hamza Efendi'nin eserinde izlediği yönteme binaen her iki eserin tercümesi de tablolaştırılarak çalışmaya eklenmiştir. Ayrıca bu şekilde örneklerin ayrı ayrı görülerek konunun daha anlaşılır olacağı, ilgili örneklere müraacatın daha kolay olabileceği kanaatindeyiz.

Bu tezin hazırlanması ve tamamlanması sürecinde birçok kişinin katkısı ve desteği olmuştur. Öncelikle ilim yolunda bir talip olabilmem için bu yola adım atmamdan itibaren beni teşvik edip destekleyen babama, bu yolda karşılaştığım zorluklar karşısında her zaman yanımda olan anneme, yolun güzelliklerini paylaşabilmeyi umduğum kardeşime ve ilim yolculuğumun devamı konusunda sabır, anlayış ve desteğini esirgemeyen eşime teşekkür borçluyum. Bu yolda ilerlemeye gayret ederken bana her güçlükle beraber kolaylığın olduğunu tecrübe ettiren ve bir azim kaynağı olan kızım A. Hümeyra için Allah'a hamd ederim.

Lisans yıllarımdan itibaren bilgisini, ilgisini, nasihatlerini esirgemeyen; İslam hukuku alanına yönelerek yüksek lisans sürecimin başlamasından bugün bu çalışmamı tamamlamama kadar her zaman desteğini hissettiğim danışman hocam Prof. Dr. Asım Cüneyd Köksal'a tez konusunun belirlenmesinden son aşamaya kadar sunduğu değerli katkıları için müteşekkirim. Kıymetli değerlendirmeleri ile jüride yer alan hocalarım Prof. Dr. Sami Erdem ve Dr. Öğr. Üyesi Hatice Boynukalın Şenkardeşler'e tenkit ve katkıları sebebiyle, ayrıca lisans dönemimden itibaren yetişmemde emeği geçen bütün hocalarıma teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Betül EK BOZKUŞ

İstanbul 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZET iii

ABSTRACT iv

ÖNSÖZ v

İÇİNDEKİLER vii

KISALTMALAR ix

TABLOLAR LİSTESİ x

GİRİŞ 1

I. Çalışmanın Konusu, Amacı ve Yöntemi 1

II. Çalışmanın Kaynakları 3

III. Literatür Değerlendirmesi 4

IV. Kavramsal Çerçeve 6

A. Beyyine 6

B. Şehadet 8

V. Osmanlı Dönemi Tercihu'l-Beyyinât Literatürü 9

BİRİNCİ BÖLÜM: NEV'İZÂDE ATÂÎ, MAHMUD HAMZA EFENDİ VE TERCİHU'L-BEYYİNÂTA DAİR ESERLERİ 14

I. Nev'izâde Atâî'nin Hayatı ve Eserleri 14

A. Manzum Eserleri 15

1. Divan 15

2. Hamse 16

3. Hezliyyat 17

B. Mensur Eserleri 17

1. Hadâiku'l-Hakâik 17

2. el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men 18

3. Münşeât 18

4. Zeyl-i Siyer-i Veysî 19

II. el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli Li Men 19

A. Eserin İsmi, Yazılış Amacı ve Aidiyeti Hakkında 19

B. Eserin Muhtevası ve Yöntemi 21

C. Eserin Kaynakları 23

D. Eserin Nüshaları 25

III. Mahmud Hamza Efendi'nin Hayatı ve Eserleri 28

A. Mahmud Hamza Efendi'nin Hayatı 28

B. Eserleri 29

1. Dürrü'l-Esrâr 30

2. Delîlu'l-Kummel ile'l-Kelimi'l-Muhmel 30

3. el-Ferâidu'l-Behiyye fi'l-Kavâid ve'l-Fevâidi'l-Fıkhiyye 30

4. et-Tarîkatu'l-Vâzıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha 30

5. el-Burhân alâ Bekâ'i Mülk-i Benî Osmân ilâ Âhiri'z-Zamân 31

6. Manzum Eserleri 31

7. Risaleleri ve diğer eserleri 32

IV. et-Tarikatu'l-Vâzıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha 33

A. Eserin Genel Özellikleri, Yazılış Amacı ve Muhtevası 33
B. Eserin Kaynakları 35
C. Eserin Baskıları ve Tercümesi 37

İKİNCİ BÖLÜM: EL-KAVLU'L-HASEN VE ET-TARİKATU'L-VÂZIHA ADLI ESERLERİN ŞEHADET BÖLÜMLERİ 38

I. el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men Adlı Eserin Kitâbu'ş-Şehâde Bölümü Tercümesi ----------38

II. et-Tarikatu'l-Vâzıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha Adlı Eserin Mesâilu'ş-Şehâdât Bölümü Tercümesi-------48

III. Değerlendirme ----------59

SONUÇ 71

KAYNAKÇA 73

KISALTMALAR

a : Yazma Eserde Varağın Ön/Vech Sayfası

b : Yazma Eserde Varağın Arka/Zahr Sayfası

b. : ibn

bkz: bakınız

çev. : Çeviren

Ed. : Editör

h. : hicrî

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

v. : vefat tarihi

vb. : ve benzeri

yy : yüzyıl

Prof. : Profesör

Dr. : Doktor

Öğr. : Öğretim

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. el-Kavlü'l-Hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men Adlı Yazma Eserin Nüshaları ve Bulundukları Yerler

Tablo 2. el-Kavlü'l-Hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men Adlı Yazma Eserin el-Mektebetu'l-Ezheriyye'de Bulunan Nüshaları

Tablo 3. el-Kavlü'l-Hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men Adlı Eserin Kitâbu'ş-Şehâde Bölümü Tercümesi

Tablo 4. et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha Adlı Eserin Mesâilu'ş-Şehâde Bölümü Tercümesi

GİRİŞ

I. Çalışmanın Konusu, Amacı ve Yöntemi

Bu çalışma, Osmanlı dönemi yargılama hukuku çerçevesinde kadıların başvuru kaynaklarından biri olan tercihu'l-beyyinat literatürü içerisinde yer alan iki eserin şehadet bölümleri tercümelerini ve bu bölümler özelinde mukayeseli bir incelemeyi kapsamaktadır. Bu eserler, Nev'îzâde Atâî'ye ait *el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men* ve Mahmud Hamza Efendi'ye ait *et-Tarikatu'l-Vâzıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha* adlı eserlerdir.

Beyyinelerin tercihi konusu, kapsamı itibariyle furûʿ fıkıh meselelerinin neredeyse tamamını çeşitli yönleriyle ihtiva etmesi dolayısıyla ilgili literatürdeki eserlerin de içeriği oldukça zengindir. Bu sebeple çalışmanın konusu; öncelikle Osmanlı dönemi yargılama hukuku/usulü açısından kadıların istifadesine sunulmuş kaynaklar niteliğinde telif edilmiş olan eserler arasından zikredilen iki eserin seçilmesi ardından bu eserler bağlamında ele alınacak konunun şehadet bahisleri olarak belirlenmesi ile sınırlandırılmıştır. Mukayese edilecek iki eser belirlenirken eserlerin yazıldıkları tarihler, yöntemleri gibi özellikleri ile literatürde bu eserler veya müellifleriyle ilgili benzer açıdan yapılmış bir çalışma olmaması gibi kriterler göz önünde bulundurulmuştur. *el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men* adlı eserin müellifi Nev'îzâde Atâî, daha çok edebi şahsiyeti ve eserleriyle tanınmıştır. Nitekim bu yönleriyle ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Ancak adı geçen eseriyle ilgili Arapça yazılmış bir fıkıh kitabı olması haricinde ayrıntılı bir bilgi bulunmamaktadır. *et-Tarikatu'l-Vâzıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha* adlı eserin müellifi Mahmud Hamza Efendi ise Şam müftüsü olarak tanınmış bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla onun eserinin bu yönüyle tanınmasının yanında daha ileri bir tarihte telif edilmiş olması da eserin seçilme sebepleri arasındadır. Mukayese için eserlerin şehadet bölümlerinin seçilme sebebi ise öncelikle konunun beyyine kavramı ile ilişkisidir. Bununla beraber konuyu şehadet kavramıyla ilgili daha önce yapılmış çalışmaların kavramı ele alma biçimlerinden genel itibariyle farklı olarak bir literatür perspektifinden inceleme gayemiz de bir diğer gerekçe olarak gösterilebilir.

Bir davada tarafların iddialarını ispat amacıyla ortaya koydukları beyyinelerin tearuzu durumunda beyyineler arasında tercihin nasıl yapılacağı sorusuna yanıt niteliğindeki bu eserlerde şehadet yahut şahitlere ilişkin ihtilaflı meseleler farklı yönleriyle ele alınmaktadır. Bu çalışmada, söz konusu eserlerin çatışan beyyinelerden racih olanın belirlenmesi hususunda kâdıya sundukları yol ve çözümler itibariyle mukayese edilmesi amaçlanmaktadır. Bu doğrultuda, eserlerin şehadet bölümlerinde yer alan meselelere yönelik bir tasnif yapılarak bu tasnif üzerinden bir karşılaştırma yapılması ve tercihu'l-beyyinata ilişkin kaidelerle bağlantısının kurulması hedeflenmektedir.

Çalışmamızın birinci bölümünde Nev'îzâde Atâî ve Mahmud Hamza Efendi'nin hayatları, ilmi şahsiyetleri ve eserleri ile mukayese için seçtiğimiz eserlerinin ayrıntılı bir tanıtımı yer almaktadır. İkinci

bölümde ise yukarıda zikredilen iki eserin sırasıyla *Kitâbu'ş-Şehâde* ve *Mesâilu'ş-Şehâdât* başlıklı iki bölümünün tercümeleri ile örnekleri üzerinden detaylı bir inceleme bulunmaktadır. Bu inceleme çerçevesinde, iki eserin karşılaştırılmasının yanı sıra beyyinelerin tercihine dair fıkhî kaidelere zikredilen örneklerle bağlıntılı olarak işaret edilmektedir.

İslam muhakeme hukuku kapsamında kesinlik bildiren ispat vasıtalarının genel bir ifadesi olarak beyyine kavramıyla temelde şehadet, hücec-i hattiyye(yazılı deliller) veya kat'î karine olmak üzere üç gruptan biri kastedilmektedir. Bazı kaynaklarda beyyine, şehadet ile aynı manada değerlendirilmektedir. Bu bağlamda çalışmanın konusu şehadet bahisleriyle sınırlandırılmış, ilgili eserlerin bu konu bazında benzer ve farklı yönleriyle incelenmesi amaçlanmıştır.

Çalışma konusunun belirlenmesi sürecine, Osmanlı dönemi muhakeme hukuku kapsamında bir çalışma yapmak üzere *Edebü'l-kâdi, kitâbu'l-kazâ', kitâbu'd-da'va, kitâbu'ş-şehadet* vb konulu okumalarla başlanmıştır. Sonrasında ağırlıkla mahkemeler, fetva-kaza ilişkisi, kadılık müessesesi gibi konunun daha çok uygulama yönünün öne çıkmasıyla Osmanlı hukukunda fetva, kanun-fetva ilişkisi, fetva literatürü hakkında okumalar yapılmıştır. Bu okumalar arasında ilk zikredilmesi gereken Ali Haydar Efendi'nin *Dürerü'l-Hükkam Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm* adlı eseridir. Bilhassa eserin *Şerh-i Kitâbu'l-Beyyinât ve't-Tahlîf* başlıklı bölümü hem şahitlik hem de beyyinelerin tercihi konusunda son derece faydalı bir kaynak olmuştur. Ayrıca yargılama usulüne dair bir eser olarak *Cami'u'l-Fusûleyn* de bu aşamada birçok açıdan istifade edilen bir diğer eserdir. Klasik eserler haricinde istifade edilen çalışmaların başında editörlüğünü Süleyman Kaya, Yunus Uğur ve Mustafa Demiray'ın yapmış olduğu *Osmanlı Hukukunda Fetva* isimli eser gelmektedir.[1] Kitapta derlenen makalelerin her biri, konunun ayrıntılarına ışık tutması yönüyle son derece ufuk açıcı olmuştur. Bir diğer eser, *XVI-XVII.yy Üsküdar Şer'iyye Sicilleri (Diplomatik Bilimi Bakımından Bir İnceleme)* başlığıyla Ekrem Tak tarafından hazırlanarak Türk Tarih Kurumu tarafından yayımlanan çalışmadır.[2] Adı geçen kitapta Osmanlı Devleti'nde kadılık müessesesi, mahkemeler ve pek çok yönüyle muhakeme hukuku uygulamalarına ilişkin konuların ele alındığı bir giriş bölümü ve şer'iyye sicilleri, bu sicillerin tarih çalışmalarına kaynak olmaları açısından bir değerlendirmesini ve sicillerdeki belgelerin incelemesini içeren üç bölümden oluşmaktadır. İlber Ortaylı'nın *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı* isimli kitabı da yine bu süreçte başvurulan kaynaklar arasında zikredilebilir.[3] Ayrıca TDV İslam Ansiklopedisi'nin

[1] Süleyman Kaya, Yunus Uğur, Mustafa Demiray(Ed.), *Osmanlı Hukukunda Fetva,* İstanbul: Klasik Yayınları, 2018.

[2] Ekrem Tak, *XVI-XVII.yy Üsküdar Şer'iyye Sicilleri (Diplomatik Bilimi Bakımından Bir İnceleme),* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.

[3] İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı,* Ankara: Turhan Kitabevi, 2016.

"Edebü'l-kâdî", "Kazâ", "Kadı", "Mahkeme", "Fetva", "Dava", "Hüccet", "İsbat", "Beyyine", "Şahit" gibi konuyla ilgili çok sayıda maddesi bu süreçte defaatle başvurulan kaynaklardandır.

Yukarıda bir kısmını zikrettiğimiz aşamaların ardından, konunun mahkemelerde kadıların bir dava hakkında karar verme süreci ve davanın tarafları, tarafların beyanları, iddiaları, sundukları deliller gibi bu sürece dahil olan unsurlar üzerine detaylandırılan okumalar sonucunda Osmanlı döneminde kadıların davalarda sunulan beyyineleri göz önünde bulundurarak karara varırken başvurdukları kaynaklar olarak karşımıza tercihu'l-beyyinat literatürü çıkmışıtr. Buradan hareketle araştırmamız bu literatürde yer alan eserler ve müellifleri üzerine yoğunlaştırılmış ve ilk olarak Mahmud Hamza Efendi'nin eseri incelenmiştir. Eserin muhtevası incelendikten sonra tearuz söz konusu olan hususlar arasında şahitlik konusu dikkat çekmiş ancak tek başına bu eser üzerinden ele alınmasının yetersiz olabileceği kanaatiyle aynı literatürden bir diğer eser ile mukayeseli olarak çalışılması kararlaştırılmıştır. Mukayese için Nev'îzâde Atâî'nin eserinin seçilmesiyle çalışmanın konusu netlik kazanmıştır. Bu süre zarfında özellikle söz konusu eserlerin yazma nüshalarına ulaşma hususunda başta Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı veritabanı olmak üzere Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Diyanet İşleri Başkanlığı Kütüphanesi ve kütüphanenin Yazma Eserler Koleksiyonu, Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi; genel eserler, tez, makale vb çalışmalara ulaşmada ise Marmara Üniversitesi Kütüphaneleri ve kütüphanenin uzaktan erişim sağlanan veritabanları(Vetis), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kütüphanesi en sık başvuru yapılan kanallar arasında zikredilmelidir.

II. Çalışmanın Kaynakları

Çalışma konusunun belirlenmesi sürecinde yararlanılan kaynaklardan bazıları ve konu belirleme süreci ile izlenilen yönteme yukarıda kısaca değinilmiştir. Burada konunun belirlenmesinin ardından tezin yazılması sürecinde başvurulan ana kaynaklar, temel eserler, tezler, konuyla ilgili yazılmış kitap ve makaleler gibi kaynaklar değerlendirilecektir.

Çalışmamıza konu olan ve mukayeseli olarak birer bölümlerini ele alacağımız iki eser, çalışmanın ana malzemesi olarak ifade edilebilir. Bunlar daha önce de belirtildiği gibi Nev'îzâde Atâî'ye ait *el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men* adlı eser ile Mahmud Hamza Efendi'nin kaleme aldığı *et-Tarikatu'l-Vâzıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha* adlı eserdir. Söz konusu iki eser, muhakeme hukukuna dair yazılmış olup aralarında zaman, yöntem ve bazı yönlerden muhteva bakımından farklılıklar bulunmaktadır.[4] Her iki eserin şehadetle ilgili bölümleri çalışmamızın temelini oluşturmaktadır.

Söz konusu iki eserin şehadet bölümlerinin tercümesi yapılırken, başta Serahsî'nin *el-Mebsût*, Abdulganî el-Meydânî'nin *el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitâb*, Kâsânî'nin *Bedâiʿu's-Sanâ'iʿ* gibi eserleri ile tercümesi yapılan eserlerin müelliflerinin işaret ettiği özellikle fetva literatürüne ait eserler temel

[4] Eserlerle ilgili detaylar birinci bölümde ayrıca ele alınacaktır.

başvuru kaynakları olarak kullanılmıştır. Bunlardan öne çıkan bazı eserler arasında *Fetâvâ Kâdıhân,* İbn Nüceym'in *el-Eşbâh ve'n-Nezâʾir* ve *el-Bahru'r-Râik'i, Câmiʿu'l-Fetâvâ*, , *el-Fetâvâ'l-Hindiyye,* İbn Âbidin'nin *Reddü'l-Muhtar*'ı *ve Mecelle* gelmektedir.

Genel olarak muhakeme hukuku ile ilgili önceki bölümde işaret edilenler, bahsedilen iki eser ve tercümeleri esnasında başvurulan kaynaklar haricinde; şahitlik konusunda Kemal Yıldız tarafından 1989'da hazılanan *İslam Yargılama Hukukunda İsbat Vasıtası Olarak Şahitlik* başlıklı yüksek lisans tezi konunun ayrıntılı olarak işlenmesi bakımından temel bir kaynak olarak zikredilmelidir.[5] Beyyine, ispat ve tercih kavramları özelinde bakıldığında ise Celal Erbay'ın *İslam Ceza Muhakemesi Hukukunda İspat Vasıtaları* adlı kitabı ve Sahip Beroje tarafından 1999 yılında hazılanan *İslam Ceza Muhakemesi Hukukunda Beyyine Külfeti ve İspata Hakim Esaslar* başlıklı doktora tezi istifade edilen iki önemli kaynaktır.[6]

III. Literatür Değerlendirmesi

Türkçe literatürde doğrudan beyyinelerin tercihini konu edinen bir çalışma bulunmamaktadır. Beyyinelerin tearuzu ve tercihine dair devam etmekte olan "Hanefî Mezhebinde Beyyinelerin Teâruz ve Tercihi" başlıklı bir doktora tezi Feyza Ayaz tarafından hazırlanmaktadır. Konuyu Hanefi mezhebi açısından ele alan bu çalışmanın dışında, beyyinelerin tercihine dair yazılmış bir risalenin tercüme ve tahlilini içeren bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Beyyinelerin tercihine dair yazılmış eserlerden biri olan *Mecmau Tercihi'l-Beyyinât'ın* tercüme ve tahlilini ihtiva eden bu çalışma Selma Uzatma tarafından 1991'de tamamlanmıştır. Tercihu'l-beyyinat literatürü içerisinde önemli bir yere sahip olan Ganim el-Bağdâdî'nin *Melceʾu'l-Kudât ʿinde Teʿâruzi'l-Beyyinât* adlı eserini konu edinen ve yakın zamanda tamamlanmış bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Emine Sevindi tarafından hazırlanan çalışmada söz konusu eser bağlamında beyyinelerin tercihi konusunun dayandırıldığı ilkeler ortaya koyularak bu ilkelerin şeyhülislam fetvaları ile bağlantısı ışığında örnekler üzerinden eser incelenmektedir.

Şahitlik kavramını Kur'an'daki yeri itibariyle, müstakil olarak, şahitlikten rücu' meselesi özelinde veya şahitle ilgili özellikler bakımından ele alan tamamlanmış çalışmalar ile beyyine kavramının kapsamında yer alan ispat vasıtalarına ve beyyinelerin tercihine dair Mecelle kaidelerini inceleyen tamamlanmış bir yüksek lisans tezi ve yine İslam hukukunda şahitlik müessesesine yahut ispat hukukuna dair yazılmış kitaplar mevcuttur.

---

[5] Kemal Yıldız*, İslam Yargılama Hukukunda İsbat Vasıtası Olarak Şahitlik*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989.

[6] Celal Erbay, *İslam Ceza Muhakemesi Hukukunda İspat Vasıtaları,* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları (İFAV), 1999 ; Sahip Beroje, *İslam Ceza Muhakemesi Hukukunda Beyyine Külfeti ve İspata Hakim Esaslar,* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bililmler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.

1999 yılında Sahip Beroje tarafından yazılan *İslam Ceza Muhakemesi Hukukunda Beyyine Külfeti ve İspata Hakim Esaslar* başlıklı doktora tezinde 'Delillerin Değerlendirilmesi' ve 'Çatışan Delillerin Tercihi' gibi bölümlerde beyyinelerin tercihine; 'İslâm Ceza Muhâkemesi Hukukunda Deliller ve İspat Değeri' bölümünde ise bir ispat vasıtası olarak şahitliğe yer verilmiştir.

İspat vasıtalarına dair çeştili yönleriyle beyyinelerin yahut genel olarak tamamının bir dönem özelinde ele alındığı çalışmalar bulunmaktadır. 1995 yılında tamamlanmış olan *İslam Muhakeme Hukukunda İspat Kavramı ve İspat Vasıtaları* başlıklı yüksek lisans tezi Muammer Sarıkaya tarafından hazırlanmış olup geniş kapsamlı çalışmalardan birisidir. Ayrıca ispat vasıtlarından yemin, karine, hakimin şahsi bilgisi gibi konuların ele alındığı müstakil çalışmalar da mevcuttur. İspat vasıtalarını belirli bir dönemle kayıtlı olarak inceleyen bir çalışma da *Tanzimat Dönemi Osmanlı Hukukunda İspat Vasıtaları* başlığıyla Yasemin Kurtoğlu tarafından 2022'de tamamlanan doktora tezidir. Ayrıca ispat vasıtlarıyla ilgil Mecelle kaidelerini çalışmasına konu edinen Elif Mazlum, 2020'de tamamladığı yüksek lisans tezinde bu kaideler arasında şehadet hakkındaki kaidelere de yer vermiştir. İspat vasıtalarını konu edinen bir diğer çalışma da Celal Erbay'ın *İslam Ceza Muhakemesi Hukukunda İspat Vasıtaları* başlıklı kitabı olup 1999'da Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları tarafından basılmıştır.

Şahitlikle ilgili olarak ise, literatürde doğrudan şahitlik kavramını detaylı bir şekilde ele alması bakımından başta gelen bir çalışma 1989 yılında tamamlanan *İslam Yargılama Hukukunda İsbat Vasıtası Olarak Şahitlik* başlığıyla Kemal Yıldız tarafından hazırlanmış olan yüksek lisans tezidir. *İslam Ceza Hukukunda Şehadet ve Şehadetten Rücû'* başlıklı yüksek lisans tezi Ayşe Betül Özdemir tarafından 2009'da tamamlanmıştır. Şahitlik Kavramının Kitabu'ş-Şehâde Bölümü Çerçevesinde Değerlendirilmesi başlıklı bir yüksek lisans tezi ise Ümran Tunç tarafından halen hazırlanmaktadır. Bunlara ilaveten Muhammed Abdullah b. Muhammed eş-Şinkıtî hazırlanan yüksek lisans tezi *Teâruzi'l Beyyinât fi'l-Fıkhî'l-İslâmî* başlığıyla konuyu dört mezhep açısından karşılaştırmalı olarak inceler. Selim Ali Müslim er-Rucûb tarafından 2006'da hazırlanan *et-Teâruz ve't-Tercîh fi Turuki'l-İsbât* başlıklı çalışma da benzer şekilde konuyu mezhepler açısıdan ele alan bir doktora tezidir. Son olarak Nâsır Abdulkâdir Merivânî'nin *Teâruzi'l Beyyinâti'l-Kazâiyye ve Eseruhû fi'l-Fıkhi'l-İslâmî* başlıklı doktora tezi ise özellikle tercih kaideleri noktasında sık başvurduğumuz bir diğer çalışmadır.

Bu tezde ele alınan eserler ve müellifleri ile ilgili çalışmalara bakıldığında literatürde Nev'îzâde'nin edebî şahsiyeti ve şair kimliği ile bu alandaki eserleri hakkında çok sayıda tez, kitap ve ayrıntılı makale bulunmaktadır. Bunlara ayrıca işaret edilecek olup çalışmamıza konu olan eseri hakkında hazırlanmış bir tezi burada zikretmek gerekmektedir. Abdullah b. Muhammed el-İsa tarafından Sudan'da 2014 yılında tamamlanmış olan doktora tezi şu başlığı taşımaktadır: *el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men li-Muellifihî Nev'îzâde el-Hanefî rahimehullah: Dirâse ve Tahkîk min Bidâyeti Kitâbi'ş-Şehâde ilâ Nihâyeti'l-Mahtût.* Mahmud Hamza Efendi ile ilgili olarak ise özellikle tefsir alanında vermiş olduğu eseri başta olmak üzere fıkıh alanında kaleme aldığı bazı eserleri ve risalelerini konu edinen çalışmalar bulunmaktadır.

Bu tezde yukarıda zikredilen çalışmalardan farklı olarak beyyinelerin tercihine dair yazılmış olan *el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men* ve *et-Tarikatu'l-Vâzıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha* adlı eserler şehadet bölümleri çerçevesinde mukayeseli olarak incelenecektir. Bu bakımdan çalışmamız, her iki alana dair yapılmış/yapılmakta olan çalışmalardan ayrılmaktadır. Literatürde beyyinelerin tercihi ile şehadet bahsini birlikte konu edinen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Şehadetle ilgili meselelerin tercihu'l-beyyinat literatürü çerçevesinde incelenmesi literatürde mevcut tamamlanmış/devam eden çalışmalardan farklı olarak konunun kayıtlanma biçimi ve dayanakları itibariyle çalışmamız özgün olma özelliği taşımaktadır.

IV. Kavramsal Çerçeve

A. Beyyine

1. Tanımı ve Kapsamı

Beyyine, ıstılah anlamı itibariyle "kat'î delil, hüccet, apaçık delil, kesin belge" anlamlarına gelmektedir. Kelimenin kökeni itibariyle taşıdığı "apaçık olma, açık seçik olma" ile "ayrılma, uzaklaşma, uzaklaştırma" manaları da bu ıstılahi anlamını pekiştirmektedir. Nitekim beyyine ile kastedilen şeyin özelliği benzerleri arasından ayrılarak bir durumdaki kapalılığı giderip açık hale getirmesidir. Kur'an-ı Kerim'de ve hadislerde beyyine kelimesine veya aynı kökten türemiş kelimelere gerek sözlük anlamlarıyla gerekse terim anlamıyla pek çok kez rastlanmaktadır. Kur'an'da *beyyin* kelimesi yirmi; *beyyinât* şeklindeki çoğulu ise elli iki yerde geçmektedir. Hadislerde ise kelimenin hukuki bir terim olarak kullanıldığı görülmektedir.[7]

İslam muhakeme hukuku kapsamında beyyine kavramı, kesinlik bildiren ispat vasıtalarının genel adı olarak kullanılmaktadır. Kavramın bazı kaynaklarda doğrudan şehadet olarak ifade edilirken bazı kaynaklarda ise şehadeti de kapsayan daha genel bir kavram olarak izah edildiği görülmektedir. İbn Teymiyye, İbn Kayyim, İbn Ferhûn gibi âlimler beyyineyi kat'î delilin her nev'i manasına gelecek şekilde tarif etmektedirler. Ancak bu farklılığın netice itibariyle ciddi bir etkisi söz konusu değildir.[8] Tanımlamadaki bu farklılığa rağmen kaynaklarda şahitlik konusu beyyine kapsamında diğer kat'î delillerle beraber ele alınmaktadır. Mecelle'de de beyyinenin diğer ismi *şehâdet* olarak belirtilmekte ve *hüccet-i kaviyye* yahut "*bir kimsenin diğer kimesnede*

[7] Bekir Topaloğlu, "Beyyine", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1992), c.6, s.96-97.

[8] Ali Bardakoğu, "Beyyine (Fıkıh)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1992), c.6, s.97.; Beyyine kelimesinin şahit manası ile çeşitli diğer manalarda kullanımına ilişkin örnekler ve görüşlerin detayları için bkz. Sahip Beroje, *İslam Ceza Muhakemesi Hukukunda Beyyine Külfeti ve İspata Hakim Esaslar,* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bililmler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), s.15-25.

olan hakkını isbât için huzûr-ı hâkimde ve hasmeynin muvâcehelerinde şehâdet lafzıyla yâni 'şehâdet ederim' diye haber vermek" olarak tanımlanmaktadır.[9]

2. Beyyinelerin Tearuzu ve Tercihi

Beyyineler arasında çelişki bulunması durumunu ifade etmek için kaynaklarda teâruz, tenâzuʿ, ihtilâf, tenâkuz gibi çeşitli kavramlar kullanılmaktadır. Tearuz bunlar arasında en yaygın kullanılandır.[10] Tearuz, "karşılaşmak, ters düşmek, çelişki, çatışma" gibi anlamları ifade etmektedir. Fıkıh usulünde bu kavram "iki eşit hüccetin birinin diğerinin hükmüne mani olacak şekilde karşı karşıya gelmesi" demektir.[11]

Beyyinelerin tearuzu *(teâruzu'l-beyyinât)* tabiriyle kastedilen ise Serahsî'nin tanımına göre; birbirine eşit iki delilin -helallik/haramlık, nefy/ispat gibi- biri diğerinin mucebinin aksini gerektirecek şekilde karşı karşıya gelmeleridir.[12] Fıkıh usulündeki tearuz şer'î deliller arasında olup müctehid tarafından görülüp incelenirken fıkıhta tearuz ise ispat vasıtalarıyla ilgili olup hakim tarafından incelenerek neticelendirilir. Ayrıca tearuzu giderme yolları açısından bakıldığında da fıkıh usulündeki yöntemlerle fıkıhtaki yöntemler farklılık göstermektedir. Örneğin nesih yöntemi fıkıh usulünde kullanılırken ispat vasıtaları arasındaki tearuzu gidermek için kullanılmaz.[13] Beyyineler arasındaki tearuzu giderme yollarını kısaca tercih, cemʿ, tesâkut olarak sıralayabiliriz. Buna göre çatışan iki beyyineden birisi diğerine tercih edilir, her iki delille birlikte amel edilir yahut beyyinlerin her ikisi de reddedilir.[14]

Tercih, sözlük anlamı itibariyle "tartmak, bir şeyi başka bir şeyden üstün tutmak, yeğlemek" demek olup fıkıh usulünde deliller; fıkıhta ispat vasıtaları arasında bir tearuz bulunduğunda birinin diğeri karşısında ağır basması durumudur. Tercih edilen tarafa *râcih,* bırakılan tarafa *mercûh* denilir.[15] İslam muhakeme hukukunda ise tercih, davanın taraflarının ikame ettikleri beyyineler arasında bir üstünlük beyanı anlamına gelir. Tercih konusunda bazı

---

[9] Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, (İstanbul: DİB Yayınları, 2020), c.4, s.2968.

[10] Elif Mazlum, *Mecelle Mukaddimesinde Yer Alan İspat Vasıtalarıyla İlgili Kaideler,* (Yalova Üniversiitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), s.48.

[11] Şükrü Özen, "Teâruz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), c.40, s.208.

[12] Muhammed Abdullah b. Muhammed eş-Şinkıtî, *Teâruzu'l-Beyyinât fi'l-Fıkhi'l-İslâmî,* (Riyâd: Cemʿiyyetu'l-İlmiyyeti'l-Kazâʾiyyeti's-Suʿûdiyye, h.1442), s.45.

[13] Şükrü Özen, "Teâruz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), c.40, s.211.

[14] Sahip Beroje, *İslam Ceza Muhakemesi Hukukunda Beyyine Külfeti ve İspata Hakim Esaslar,* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bililmler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), s.310-311.

[15] Şükrü Özen, "Tercih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), c.40, s.484.

kriterleri ve tercih sebeplerini kapsayan birtakım kaideler bulunmaktadır. Bu sebeplerden başlıcaları mülkiyet, adedin çokluğu, adalet, delilin kuvveti, tarih, beyyinenin ispat eder niteliği, zilyedlik gibi kriterler olarak sıralanabilir. Tercih sebepleri davanın durumuna ve çeşitliliğine göre değişkenlik gösterir. Dolayısıyla bu yöntemleri belirli bir sayıyla sınırlandırmak mümkün değildir. Ancak bazılarının dava değişse de her durumda kullanılabilir olduğu söylenebilir. Bunlar adedin çokluğu sebebiyle tercih, adaletin ziyadeliği sebebiyle tercih, zilyedlik sebebiyle tercih ve delilin kuvveti sebebiyle tercih olarak dört temel sebep şeklinde sıralanabilir.[16]

B. Şehadet

Şehadet/şahitlik, sözlük anlamı itibariyle "hazır bulunmak, haber vermek, bilmek, gözlemek, görmek" manalarında olup genel olarak "bir kimsenin hazır bulunup görmek veya duymak suretiyle bildiği bir şeyi haber vermesi" demektir. Şahitliğin Türkçede sırasıyla *şahit olmak* ve *şahitlik etmek* olarak ifade edebileceğimiz *tahammül* ve *eda* olmak üzere iki aşaması vardır. Kavramın bu iki aşamayı birlikte kapsar niteklikte değerlendirmesi fıkıh kaynaklarında değerlendirme yahut bazı şartlarını belirleme yönünden farklılıklara yol açmıştır.[17] Genel olarak kavram, şahitliğin her iki aşamasını da şamil olarak ele alındığında, *Bakara suresi* 282. ayeti mucebince her müslümanın şahitliğe çağırıldığı vakit sorumlu olduğu sonucu çıkmaktadır. Şahitliğin sadece eda aşamasını ise ispat manası kastedildiğinde kapsadığı söylenebilir.[18] Kur'an-ı Kerim'de 'şehide' kökünden türemiş kelimeler şahitlik manasında; şahitliğin gerekliliği, şahitlerde bulunması gereken şartlar, kadın ve erkeklerin şahitliği, şahitliği kabul edilemeyecek kimseler gibi hususları açıklayan ayetlerde geçmektedir.[19] Hadis-i şeriflerde ise çoğunlukle *beyyine* ifadesiyle şahitliğin kastedildiği görülmektedir. Örneğin "Beyyine davacıya, yemin ise davalıya düşer." İfadesinde beyyine ile kastedilenin şahitlik olduğu konusunda cumhur ittifak etmiştir.[20]

Şahitliğin şartları yukarıda zikredilen iki kısmı için ayrı ayrı belirlenmiştir. Tahammül için gerekli şartlar; akıllı olmak, gözü görür olmak ve müşahade etmiş olmaktır. Eda için gerekli şartlar ise şahide, şehadete ve şehadetin mekanına yönelik olarak üç kısımda ifade edilebilir. Şahide yönelik şartlar;

---

[16] Vehbe ez-Zuhaylî, *Vesâilu'l-İsbat fi'ş-Şeriati'l-İslamiyye fi'l-Muamelati'l-Medeniyye ve'l-Ahvali'ş-Şahsiyye* (Şam - Beyrut: Daru'l-Beyan, 1982), c.2, s.811.

[17] H. Yunus Apaydın, "Şâhit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), c.38, s.279.

[18] Kemal Yıldız*, İslam Yargılama Hukukunda İsbat Vasıtası Olarak Şahitlik*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989), s.30.

[19] Bakara/282-283, Talak/2, Nisa/15

[20] Kemal Yıldız, *İslam Yargılama Hukukunda İsbat Vasıtası Olarak Şahitlik*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1989), s.37.

buluğ, hürriyet, basar, nutuk, adalet, İslam, zapt-tayakkuz, şahitle ilgili töhmetin bulunmaması, şahidin hadd-i kazif ile mahdud olmaması, davada menfaatinin bulunmaması, davalı ile husumeti olmaması, (hadler ve kısas konularında) erkek olmasıdır. Şehadete yönelik şartlar ise; şahitlik ederim lafzının zikredilmesi, erkeklerin ıttılaʿının zor olduğu konularda aded ve şahitlerin ittifakıdır. Son olarak şehadetin mekanı ile kastedilen ise şahitliğin kâdının meclisinde gerçekleşmesidir.[21] Kısaca zikrettiğimiz bu şartlar fıkıh ilmi içerisinde temel kaynakların şehadet konusunu ele alan bölümlerinde detaylıca izah edilmektedir. Bununla beraber şehadet kavramına İslam muhakeme hukuku kapsamında en yaygın kullanılan ve en etkili ispat vasıtası olarak bakıldığında davacı ve davalı tarafların ikame ettikleri beyyinelerde bulunan tearuzun arka planında bu şartlara ilişkin bir ihtilaf olduğu görülmektedir.[22]

V. Osmanlı Dönemi Tercihu'l-Beyyinat Literatürü

Fıkıh usulü kapsamında şer'î deliller arasındaki tearuzun söz konusu delillerin bir nevi hiyerarşik sıralamasının gözetilerek ve bazı sebeplere dayalı olarak giderilmesi ile muhakeme hukukunda tarafların ikame ettikleri beyyineler arasındaki tearuzun giderilmesinde izlenen yolların farklı olduğunu daha önce ifade etmiştik. İslam muhakeme hukuku çerçevesinde, beyyineler arasındaki çatışmanın giderilmesi hususu, fıkıh kitaplarında farklı konular içerisinde ayrı ayrı olarak yer almakla birlikte konuyu müstakil olarak ele alan eserler telif edilmiştir. Burada Osmanlı dönemi tercihu'l-beyyinât literatürü ifadesiyle işaret ettiğimiz literatürü ve bazı eserleri kısaca tanıtmak istiyoruz.

Söz konusu literatür ilk olarak, Osmanlı döneminde muhakeme hukuku ile uygulamaları kapsamında kadıların istifadesine sunulmak üzere telif edilmiş eserlerden ibaret olarak tanımlanabilir. Aşağıda ayrı ayrı tanıtılacak olan eserlerin ilk ortak özelliği müelliflerinin aynı ya da benzer gayeleri benimsemiş olmalarıdır. Her bir eser, gerek muhtevasından gerek müellifinin eserinde yer verdiği ifadelerinden anlaşıldığı üzere, kadıların davaları bir hükme bağlama sürecinde tarafların çatışan beyyineleri arasında tercihte bulunurken müracaat etmeleri ve işlerinin kolaylaşması amacıyla hazırlanmıştır.[23] Bir diğer ortak özellik ise eserlerin Arapça olmasıdır. Eserler arasında üslup ve yöntem açısından farklılıklar bulunmakla beraber tamamı Arapça telif edilmiştir. Bir el kitabı niteliğinde

[21] Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, (İstanbul: DİB Yayınları, 2020), c.4, s.2982-2983.; Sahip Beroje, *İslam Ceza Muhakemesi Hukukunda Beyyine Külfeti ve İspata Hakim Esaslar,* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bililmler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), s.176-180.

[22] H. Yunus Apaydın, "Şâhit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), c.38, s.279.; Ali Bardakoğu, "Beyyine (Fıkıh)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,2000), c.22, s.493.

[23] Çalışmamızın hazırlanması sürecinde söz konusu eserlerin ilgili yazma nüshalarına başvurulmuş ve mukaddime, hatime, fihrist gibi kısımların yanı sıra özellikle şehadet bölümleri ayrıca incelenmiştir.

hazırlanan bu kitapların konularının tasnifinin fıkıh kitaplarına paralel olarak yapılması da yine çoğunda ortak olan bir diğer husus olarak zikredilebilir.

Bu çalışmada incelenmek üzere tercih edilmiş olan iki eser belirlenirken başta eserlerin müellifleri olmak üzere mevcut ve ulaşılabilir nüshalarının durumu, dil özellikleri ve eserlerin telif edildikleri zaman bakımından literatürdeki yerleri gibi hususlar gözetilmiştir. Bu bakımdan müelliflerden birisi, öncelikle bir şair olarak ve edebiyat alanında vermiş olduğu eserlerle bilinen Nev'îzâde iken diğeri Şam müftüsü olarak meşhur Mahmud Hamza Efendi'dir. Bu hususun başta eserlerin içeriğinden literatürdeki yerine kadar birçok noktada etkili olabileceği ihtimali düşünülmektedir. Nev'îzâde'nin eseri e*l-Kavlu'l-Hasen* 16.yy'da telif edilmiş bir eser olup dönemin hukuk sistemi ve uygulamaları bakımından henüz modernleşmeye yönelmemiş halen merkeziyetçi denilebilecek geleneksel bir durumdayken; Mahmud Hamza Efendi'nin eserini telif ettiği dönem ise bu anlamda Batı'daki gelişme ve yeniliklerin etkilerinin görülmeye başladığı, hukuk sisteminde şahitlik gibi bir delilin arka plana düşerken yazılı delillerin ağırlıklı dayanak haline geldiği bir dönemdir. Dolayısıyla 18.yy'da telif edilen *et-Tarikatu'l-Vâzıha*'da dönemin ve müellifinin de etkisiyle daha sistematik bir yaklaşım görülmesi beklenirken bu durum iki yüz yıl önce telif edilmiş bir eserle mukayese etmek için önemli bir kriter olarak görülmektedir.

1. Vankulu Mehmed Efendi'nin *Tercîhu'l-Beyyinât* Adlı Eseri

Vankulu Mehmed Efendi (v. 1000/1592), kadılık görevine başladıktan sonra kaleme aldığı bu risalede delillerin tearuz ettiği durumlarda tercih yöntemlerini anlatmaktadır.[24] Eserin mukaddimesinde müellif, görevine başlamasının ardından yaşadığı tecrübelere binaen tearuz eden beyyinelerle karşı karşıya kaldığı vakit muteber kaynaklardan başvurabileceği kaideleri ve fetvalardan soru cevap şeklinde aktarmak suretiyle ilgili meseleleri bir araya getirdiğini ifade etmektedir.[25] Eserin Türkiye kütüphanelerinde ulaşabildiğimiz nüshaları aşağıdaki gibidir:

a. Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Efendi, 2070
b. Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 1026/4, vr. 161b-170a
c. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Veliyyüddin Efendi,1420

[24] Mustafa S. Kaçalin, "Vankulu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,2012), c.42, s.513.

[25] Vankulu Mehmed Efendi, *Tercîhu'l-Beyyinât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 1026/4), 162a-162b.

2. Gānim el-Bağdâdî'nin *Melceʾu'l-Kudât inde Teâruzi'l-Beyyinât* Adlı Eseri

Ganim el-Bağdâdî'nin (v. 1032/1623 [?]) eserin mukaddimesinde ifade ettiği üzere Melceʾu'l-Kudât inde Teâruzi'l-Beyyinât olarak adlandırdığı risale, beyyinelerin tercihi konusunda kadılar için yazılmış bir eserdir.[26] Eser kısa bir mukaddimeden sonra kitâbu'n-nikâh ile başlayıp kitâbu'l-vekâle ile sona eren yirmi altı bölüm ve bir hâtimeden oluşmaktadır. Eserin bu alandaki diğer eserlere kaynaklık etmesi yönüyle de ayrıca önem taşıdığı söylenebilir. Risalenin hem Türkiye hem dünya kütüphanelerinde çok sayıda nüshası bulunmaktadır.[27] Ayrıca risale, Rumeli kazaskeri Feyzullah Nâfiz Efendi tarafından Dürretü'l-Muhâkemât fî Şerhi Melcei'l-Kudât adıyla Türkçe'ye çevrilmiş ve şerh edilmiştir.[28]

3. Nev'îzâde Atâî'nin *el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men* Adlı Eseri

Eser hakkında ayrıntılı bilgi tezimizin birinci bölümünde ayrıca ele alınacaktır.

4. Hasan b. Nasûh ed-Dümnevî el-Bosnevî'nin *Mecmaʿu Tercîhi'l-Beyyinât* Adlı Eseri

Eserin kısa mukaddimesinde Hasan b. Nasûh ed-Dümnevî el-Bosnevî (v. 1087/1676), bazı kardeşleri için muteber kitaplardan beyyinelerin tearuzu durumunda tercihin neye göre yapılacağı hususuyla ilgili meseleleri derlediğini ifade etmektedir.[29]

---

[26] Ganim el-Bağdâdî, *Melceʾu'l-Kudât inde Teâruzi'l-Beyyinât,* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 889), 1a.

[27] Emine Sevindi, *Osmanlı Yargılama Hukukunda Beyyinelerin Tercihi: Melceü'l-Kudât Ve Şeyhülislam Fetvaları Çerçevesinde,* (Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024), s.26.

[28] Recep Özdirek, "Ganim el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), c.13, s.350.

[29] Hasan b. Nasuh el-Bosnevi, *Mecmaʿu Tercîhi'l-Beyyinât,* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 585), 2a.

5. Hisâlî Abdurrahman Çelebi'nin *er-Rüchân inde Teâruzi'l-Burhân (Tercîhu'l-Beyyinât)* Adlı Eseri

Hisali Abdurrahman Çelebi (v. 1087/1676) eserini muteber Hanefi kaynaklarından derleyerek fıkıh konularına göre tasnif etmiştir.[30] Kısa bir mukaddimenin ardından nikah konusuyla başlayan eser kitâbu'l-vekâle bölümü ve bir hatime ile sona ermektedir.[31]

6. Mevlânâ Mehmed el-İzmîrî'nin *Tercîhu'l-Beyyinât* Adlı Eseri

Eserin mukaddimesinde İzmîrî (v. 1165/1751), kendi ismini zikrederek telif sebebini açıklamaktadır. Buna göre müellif, beyyinelerin tearuzu durumuyla çok sık karşı karşıya kalması dolayısıyla hasımlar arasında davayı sonuçlandırabilmek için bu mütearız beyyinelerin tercihi yoluna sıklıkla başvurmaktadır ve bu sebeple de fetva kitapları başta olmak üzere kaynaklardan ilgili meseleleri derleme ihtiyacı duymuştur. Ayrıca bu eserini yazmaya müellifin en bilinen eseri Hâşiye ʿalâ Mirʾâti'l-Usûl ile meşgul olduğu dönemde başladığı bilgisini de vermektedir. Eserin üç bölüm ve bir hatimeden oluştuğunu belirten müellif, bu bölümlerin kapsamında birçok farklı konuyu ele aldığını açıklamaktadır. Bu üç ana bölüm ise sırasıyla; iki beyyine arasında tercih, iki beyyineyle de amel, beyyine ikame edilmeyen durumlarda sözün kime ait olduğu, kimin görüşüne itibar edileceği konularını kapsamaktadır.[32]

7. Esîrîzâde Abdulbâkî Efendi'nin *Mîzânü'l-Müddeiyeyn fî İkâmeti'l-Beyyineteyn* Adlı Eseri

Eser davalı ve davacı tarafların ihtilafı hakkında yazılmıştır. Konu olarak aralarında tearuz bulunan beyyinelerin tercihi konusu işlenmekle beraber örnekler yalnızca mülkiyet davalarına hasredilmiştir. Tarafların mutlak mülkiyet iddiaları ve ihtilafları; tarih belirtip belirtmemeleri ve bu tarihlerin sıralamaları, iddialarının miras, nitac, alım-satım gibi farklı sebeplere dayalı olması, iddia konusu olan belirli bir malın taraflardan birinin elinde olması yahut üçüncü bir kimsede bulunması gibi yönleriyle toplam doksan altı fasılda incelenmektedir.[33]

---

[30] Cengiz Kallek, "Hisâlî Abdurrahman Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), c.18, s.125.

[31] Hisali Abdurrahman Çelebi, *Tercîhu'l-Beyyinât,* (Milli Kütüphane, Yazmalar, 3348/2), 1-144.

[32] Mevlânâ Mehmed el-İzmirî, *Tercihu'l-Beyyinât,* (Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, Hasan Paşa Yazma, 4393), 2a-2b.

[33] Esîrîzâde Abdulbâkî Efendi, *Mîzânü'l-müddeiyeyn fî ikâmeti'l-beyyineteyn,* (İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 255), 1a-7a.

8. Mahmud Hamza Efendi'nin *et-Tarikatu'l-Vâzıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha* Adlı Eseri

Eser hakkında ayrıntılı bilgi tezimizin birinci bölümünde ayrıca ele alınacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM: NEV'ÎZÂDE ATÂÎ, MAHMUD HAMZA EFENDİ VE TERCİHU'L-BEYYİNÂTA DAİR ESERLERİ

I. Nev'izâde Atâî'nin Hayatı ve Eserleri

Nev'izâde Atâî, 991/1583 yılında İstanbul Anadoluhisarı'nda doğmuştur.[34] Asıl ismi Atâullah b. Yahya b. Pir Ali b. Nasûh olup[35] 16.yy divan şiirinin en önemli şairlerinden olan babası Nev'î Yahya Efendi'ye nispetle Nev'îzâde ismiyle tanınmıştır.[36]

Küçük yaşta babasının yanında ilk tahsiline başlayan Nev'îzâde, babasının 1598'de vefatından sonra Kafzâde Feyzullah Efendi'den (ö. 1020/1611) ders okumuştur.[37] Kendisinden ilim tahsil ettiği bir diğer hocası da Karaca Ahmed Efendi'dir (ö.1023-24/1615). [38]

1601'de Abdülhalim Efendi'den ders aldığı dönemde mülazım olmuştur. Ardından 1605'te ilk görevi olan İstanbul Canbaziye Medresesi müderrisliğine atanmıştır.[39] 1608 senesinde Lofça kadısı olarak yeni görevine başlayan Nev'îzâde, 1610'da Babaeski kadılığına tayin olmuş buradan sonra Varna, Rusçuk, Silistre, Tekirdağ, Hezargrad, Tırnova, Sahra, Tırhala, Manastır ve Üsküp kadılıklarında görev yapmıştır.[40]

1634-35 yıllarında son görev yeri olan Üsküp'ten ayrılarak İstanbul'a dönmüş ve bir müddet sonra burada vefat etmiştir.[41] Nev'îzâde'nin vefat tarihiyle ilgili olarak farklı kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır. Tarihler genellikle 1634-1640 yılları arasında değişmektedir.[42] Bu ihtilaf, Nev'îzâde'nin yazmış olduğu kasideler ile bazı tarihi olaylar için düştüğü tarihlere binaen Üsküp'teki görevinden azledilmesi ve İstanbul'a dönmesi ile vefatı gibi durumların vakitlerinin tam olarak tayin

---

[34] Saadet Karaköse, *Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı*, (Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 1994), s.2.

[35] Şeyhi Mehmed Efendi, *Vekayiu'l-Fuzalâ*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurmu Başkanlığı, 2018), c.1, s.193.

[36] Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik fî Tekmileti'ş-Şakâ'ik*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurmu Başkanlığı, 2017), c.1, s.109.

[37] Haluk İpekten, "Nev'îzâde Atâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1991), c.4, s.40-42.

[38] Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik,* c.1, s.111.

[39] Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik,* c.1, s.112-113.

[40] Tunca Kortantamer, *Nev'î-zâde Atayî ve Hamse'si*, (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1997), s.X.

[41] Kortantamer, *Nev'î-zâde Atayî ve Hamse'si*, X; Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik,* c.1, s.118.

[42] Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik,* c.1, s.118.

edilememesinden kaynaklanıyor olabilir. Örneğin Tunca Kortantamer Nev'îzâde'nin vefat tarihinin, Revân seferi ile ilgili kasidesi ve Revan kalesinin fethi için düştüğü tarihe dayanarak IV. Murad'ın bu seferden İstanbul'a dönüşünden sonraki bir tarihte yani 1045/1635 senesinden sonra olması gerektiğini ifade etmektedir.[43] Bunun yanı sıra Nev'îzâde'nin Üsküp'ten dönüşü de bu tarihin belirlenmesi bakımından bir kriter olarak değerlendirilebilir. Nev'îzâde'nin Üsküp'ten İstanbul'a dönüşünden sonraki bir tarihte vefat ettiği konusunda kaynaklarda benzer ifadeler bulunmaktadır. Dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda taşınma süresi de düşünülerek vefat tarihi konusunda en ihtiyatlı yaklaşım 1635 sonrası bir tarihi belirten kaynakları esas almak olabilir.[44]

Nev'îzâde, 16. yüzyıl Osmanlı edebiyatında önemli bir yere sahip olan Nev'î'nin oğlu olması itibarıyla kendi ifadesiyle *'şair oğlu şair'* olmakla övünen ve edebî yönüyle tanınmış bir isimdir. Nitekim son Osmanlı *hamse* yazarı olarak bilinmektedir.[45] Nev'îzâde'nin edebiyat tarihindeki yeri, sanatı ve üslubuna dair pek çok çalışma yapılmıştır. Bu alanda vermiş olduğu eserlerinin çeşitli yönlerden ele alındığı çok sayıda kitap, tez, makale bulunmaktadır.[46] Burada genel bir çerçeve sunması açısından tüm eserlerine kısaca değindikten sonra, tezimizin konusu kapsamında *el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men* adlı eseri ayrıca tanıtılacaktır.

Nev'îzâde'nin farklı konularda manzum ve mensur birçok eseri bulunmaktadır.

A. Manzum Eserleri

1. *Divan*

Nev'îzâde'nin Şeyhülislam Yahya Efendi'ye ithaf ettiği bu eseri orta büyüklükte olup çok sayıda nüshası bulunmaktadır. Sadece İstanbul kütüphanelerinde on altı nüshası tespit edilmiştir.[47] Yurtdışı kütüphanelerindeki nüshalarla beraber toplam otuz iki yazma nüshası

[43] Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik,* c.1, s.119; Kortantamer, *Nev'î-zâde Atayî ve Hamse'si,* s.130.

[44] Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik,* c.1, s.120.

[45] Akile Doğu, *Nev'îzâde Atâyî'nin Hamse'si ve Resimleri,* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2022), s.12

[46] Örnek çalışmalar için bkz. Tunca Kortantamer, *Nev'î-zâde Atayî ve Hamse'si*, (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1997); Agâh Sırrı Levend, *Atâyî'nin Hilyetü'l-Efkâr'ı,* Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1948; Saadet Karaköse, *Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı*, (Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 1994); Akile Doğu, *Nev'îzâde Atâyî'nin Hamse'si ve Resimleri,* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2022); Muhammet Kuzubaş, *Nev'îzâde Atâî'nin Nefhatü'l-Ezhâr Adlı Mesnevisinin Metin, Biçim ve İçerik Bakımından İncelenmesi,*(Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2003).

[47] Karaköse, *Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı*, s.11; On sekiz nüsha olarak belirtildiği kaynak için bkz. İpekten, "Nev'îzâde Atâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,1991), c.4, s.41.

bulunan *Atâyî Dîvanı*'nda Nev'î, Bâkî ve Nef'î gibi pek çok önemli şairin etkileri görülmektedir.[48] Eserin tenkitli metni Saadet Karaköse tarafından doktora tez çalışması olarak hazırlanmıştır.[49]

2. *Hamse*

Nev'îzâde'nin beş mesneviden müteşekkil en önemli manzum eseridir.[50] Yurtiçi ve yurtdışı kütüphanelerinde eserin yirmi yedi nüshası bulunmaktadır.[51] Nev'îzâde eserde yerel hayatı, insanların günlük yaşantısını, adetlerini, İstanbul'un manzaralarını işlemekte ve yer yer gerçek kişilerin başından geçen gerçek olayları aktarmaktadır.[52] Eserin çok sayıda yazmasının bulunması Nev'îzâde'nin mesnevilerinin sevildiğini gösterir ki müellif de daha çok mesnevi şairi olarak tanınmaktadır.[53] *Hamse*'yi oluşturan beş mesnevi şunlardır:

2.1. Âlemnümâ (Sâkînâme): Hamse'nin ilk yazılan mesnevisi olup *sâkînâme* diye adlandırılan bir edebî türde yazıldığı için bu isimle de bilinmektedir. Eser, Nev'îzâde'nin Silistre'de kadılık görevinde bulunduğu dönemde tamamlanmış ve II. Osman'a ithaf edilmiştir.[54]

2.2. Nefhatu'l-ezhâr: Hamse'nin ikinci mesnevisi olan *Nefhatu'l-ezhâr* 1034/1625'te Tırnova'da yazılmıştır. Eser dini, ahlaki, tasavvufi bir mahiyette didaktik yapıdadır.[55] IV. Murat'a ithaf edilmiştir.[56]

---

[48] Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik,* c.1, s.143.

[49] Saadet Karaköse, *Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı*, (Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 1994), Eser e-kitap olarak Kültür Bakanlığı tarafından 2017'de yayımlanmıştır. https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55734,nevi-zade-atayi-divanipdf.pdf?0 (Erişim 1 Ekim 2024)

[50] İpekten, "Nev'îzâde Atâî", s.41; Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik,* c.1, s.144.

[51] Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik,* c.1, s.144.

[52] İpekten, "Nev'îzâde Atâî", s.41; Doğu, *Nev'îzâde Atâyî'nin Hamse'si ve Resimleri*, s.17.

[53] İpekten, "Nev'îzâde Atâî", s.41.

[54] Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik,* c.1, s.145.

[55] Muhammet Kuzubaş, *Nev'îzâde Atâî'nin Nefhatü'l-Ezhâr Adlı Mesnevisinin Metin, Biçim ve İçerik Bakımından İncelenmesi,*(Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 2003), s.55; Karaköse, *Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı*, s.16; Kortantamer, *Nev'î-zâde Atayî ve Hamse'si*, s.XI.

[56] Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik,* c.1, s.146; Karaköse, *Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı*, s.16; Bir diğer kaynakta Şeyhulislam Yahya Efendi'ye ithaf edilmiş olabileceği de zikredilir. Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik,* c.1, s.146; Kortantamer, *Nev'î-zâde Atayî ve Hamse'si*, s.177.

2.3. *Sohbetu'l-ebkâr:* Nev'îzâde'nin Molla Câmî'nin *Subhatu'l-ebrâr*'ından etkilenerek yazdığı ve 3450 beyitten oluşan bu mesnevisi, *Hamse*'nin en hacimli mesnevisidir.[57] Müellif bu eseri 1035/1625-26'da Tırlaha'da kadılık yaptığı dönemde tamamlamıştır. *Nefhatu'l-ezhâr* gibi bu mesnevinin de ithaf edildiği kişi ihtilaf konusudur.[58]

2.4. *Heft-hân:* Hamse'nin dördüncü mesnevisi olup 1036/1626 yılında yazılmıştır.[59] Nev'îzâde bu mesnevisini Tırhala kadılığından azledilmiş olduğu sırada İstanbul'da tamamlamış ve Rumeli Kazaskeri Ahîzâde Hüseyin Efendi'ye sunmuştur.[60] 2784 beyyitten oluşan bu mesnevi *Hamse*'nin en tanınmış mesnevisidir.[61]

2.5. *Hilyetu'l-efkâr: Hamse*'nin beşinci ve son mesnevisi olan bu eserin tam metni ilk kez Agah Sırrı Levend tarafından 110 beyitlik bir nüsha olarak 1948'de Ankara'da yayımlanmıştır.[62]

3. *Hezliyyat*

Nev'îzâde'nin hezel türünde yazdığı manzumelerin bir araya getirildiği bir mecmua olup *Hamse* ya da başka bazı eserlerinin yazma nüshalarının son kısımlarında yer alır.[63] Suat Donuk tarafından 2015'te yayımlanmıştır.[64]

B. Mensur Eserleri

1. *Hadâiku'l-Hakâik*

Nev'îzâde'nin Üsküp kadılığı görevi sırasında 1044/1634 yılında tamamladığı bu eser Zeyl-i Şakâik veya Zeyl-i Atâî diye de bilinir.[65] Taşköprizâde'nin *eş-Şakâ'iku'n-*

[57] İpekten, "Nev'îzâde Atâî", s.41; Kortantamer, *Nev'î-zâde Atayî ve Hamse'si*, s.XI.

[58] Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik,* c.1, s.147.

[59] Kortantamer, *Nev'î-zâde Atayî ve Hamse'si*, s.XII.

[60] Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik,* c.1, s.148.

[61] İpekten, "Nev'îzâde Atâî", s.41-42.

[62] Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik,* c.1, s.149.

[63] Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik,* c.1, s.150.

[64] Suat Donuk, *Nev'i-zâde Atâyî nin Hezliyâtı,* Journal of International Social Research, 2015.

[65] İpekten, "Nev'îzâde Atâî", s.42, Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik,* c.1, s.151.

nuʿmâniyye fî ʿUlemâiʾd-Devleti'l-Osmâniyye[66] adlı Arapça eserinin *Hadâʾiku'ş-Şakâʾik*[67] adlı tercümesine yazılmış bir zeyildir. Nev'îzâde'nin en önemli mensur eseri olarak görülen *Hadâiku'l-Hakâik*'te 940/1533-34 ile 1044/1634-35 yılları arasında vefat etmiş olan 1133 kişinin biyografisi yer almaktadır.[68] Nev'îzâde bu önemli eseriyle tanınmış; en güzel ve en faydalı eseri olarak görülen *Şakâik Zeyli* müellifin mensur eser vermedeki başarısı söz konusu olduğunda örnek gösterilmiştir.[69] Eser Türkiye Yazma Eserler Kurumu tarafından 2017 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır.[70]

2. *el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men*

Nev'îzâde'nin Arapça olarak yazdığı tek eseri olan *el-Kavlu'l-Hasen* hakkında kaynaklarda müellifinin kadılık görevi sırasında kullandığı eserlerde yer alan bazı görüşleri tenkit için yazmış olduğu ifadeleri geçmektedir.[71] Nev'îzâde'nin fıkıh alanında verdiği bu eserinin, 50 kısa bahisten oluştuğu ve müellifin ilmi kabiliyetinin bir göstergesi olarak görüldüğü yine bazı kaynakların eser hakkında yer verdiği kısa bilgiler arasında zikredilebilir.[72] Tezimizde mukayese ettiğimiz iki eserden birisi olması bakımından bu eser hakkında detaylı inceleme tezin birinci bölümünde yapılacaktır.

3. Münşeât

Sekiz adet mektuptan ibaret olan bu mecmua, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde kayıtlıdır.[73] İçerik ve üslup bakımından fazla öneme sahip değilidir.[74]

---

[66] Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 965/1557-58 yıllarına kadar olan süreçte vefat eden alim ve şeyhlerin biyografisini içerir. (Atâyî, *Hadâʾiku'l-hakâʾik,* c.1, s.151)

[67] Mecdî Mehmed Efendi tarafından yazılmıştır. (Atâyî, *Hadâʾiku'l-hakâʾik,* c.1, s.151)

[68] Atâyî, *Hadâʾiku'l-hakâʾik,* c.1, s.151

[69] Karaköse, *Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı*, s.19.

[70] Nev'îzâde Atâyî, *Hadâʾiku'l-hakâʾik fî Tekmileti'ş-Şakâʾik*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurmu Başkanlığı, 2017)

[71] İpekten, "Nev'îzâde Atâî", s.42; Atâyî, *Hadâʾiku'l-hakâʾik,* c.1, s.151.

[72] Karaköse, *Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı*, s.20; Kortantamer, *Nev'î-zâde Atayî ve Hamse'si*, s. XIII; Kuzubaş, *Nev'îzâde Atâî'nin Nefhatü'l-Ezhâr Adlı Mesnevisinin Metin, Biçim ve İçerik Bakımından İncelenmesi*, s.8.

[73] Atâyî, *Hadâʾiku'l-hakâʾik,* c.1, s.152.

[74] Kortantamer, *Nev'î-zâde Atayî ve Hamse'si*, s. XIII.

Mektuplar Silistre beylerbeyi İskender Paşa, Şeyhülislam Yahya gibi devlet adamlarına hitaben yazılmıştır.[75]

4. Zeyl-i Siyer-i Veysî

Nev'îzâde'nin Veysî Efendi'nin *Dürretü't-Tâc fî Sîreti Sâhibi'l-Mi'râc* adlı siyerine yazdığı zeyildir. On altı beyitlik bir manzumeyle başlayan eser mensur olarak devam eder ancak müellif 1043/1633-34 yılında yazmaya başladığı bu zeyli tamamlayamadan vefat etmiştir.[76]

II. *el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli Li Men*

A. Eserin İsmi, Yazılış Amacı ve Aidiyeti Hakkında

Eserin *'el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men'* olarak isimlendirildiği bilgisini eserin mukaddimesinde müellif bizzat ifade etmektedir.[77] Buna ek olarak yazma nüshalarının bazılarında mukaddime öncesinde bu isim yer almaktadır.[78] Bazı nüshalarda ise *'Kitâbu'l-Kavli li-Men'* başlığı görülmektedir.[79] Burada eserin ismini kısaca açıklamak yazılış amacına da ışık tutacaktır. Eserin başlığı *"el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi el-Kavlu li-Men?"* yani "Söz kimindir/kimin sözü muteberdir sorusuna cevaben en güzel görüş" manasındadır.[80]

el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men adlı eserin kaynaklarda Nev'îzâde'nin birtakım görüşleri müellif ve kitapların ismini zikrederek eleştirmek için kaleme aldığı fıkıh alanında yazmış olduğu kısa bir eser olarak tanıtıldığı görülmektedir.[81]

---

[75] Karaköse, *Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı*, s.20.

[76] Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik,* c.1, s.153.

[77] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136),2b.

[78] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yenicami,1072), 1b.

[79] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Murad Molla, 1074), Ib, IIIb; Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey), Ib; Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Atıf Efendi Kütüphanesi, Atıf Efendi), IIb.

[80] Çalışmamızda eserin isminin zikredildiği yerlerde irablı olarak *el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men* şeklinde kullanımı ile okumada kolaylık sağlanması ve eser ismine getirilen ekler bakımından karışıklığın önlenmesi gayesi gözetilmiştir.

[81] İpekten, "Nev'îzâde Atâî", s.42; Kortantamer, *Nev'î-zâde Atayî ve Hamse'si*, s. XIII; Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik,* c.1, s.151.

Eserde besmele, hamdele ve salvelenin ardından müellif kendi ismini zikrederek[82] ilimlerle ilgili genel bir çerçeve çizmektedir. Buna göre ilimler meyvesi bol ağaçlarla dolu kapıları açık bir bahçe gibidir. Fıkıh ilmi de bu bahçede bir ağaçtır. Bu ağacın kökü sabit olup dalları müsmir; meyveleri bol ve leziz, tohumları pek çoktur. Öyle ki çiçeklerinin yapraklarında ne ararsa kişi onu bulur. Bir husuta şüphe duyacak olsa bu ilmin en sağlam yol üzere söylenmiş sözleri ve yazılmış sayfalarına bakması o kişiye yeter.[83] Bu tasvirin ardından müellif, eseri kaleme alırken ne murad ettiğini açıklamaktadır. Nev'îzâde, kendisi gibi hâkim/kâdılara gördükleri davalarda husumeti çözmede faydalanabilecekleri bir mecmua yazmak istediğini belirtmektedir. Bu mecmuada ele alacağı meselelerin kapsamını, davanın taraflarından birinin sözüne yemini ile yahut yemin olmaksızın itibar edilmesi gibi durumlar olarak belirlemektedir. Eserin *el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men* olarak adlandırdığı da burada müellif tarafından zikredilmektedir. Aynı kısımda müellif, eserini derlemesinin ardından Şeyhülislam Yahya'ya takdim ettiğini ifade etmektedir. Son olarak eserin 1038 yılında Mezistre'de kadılık görevi sırasında tamamlandığı belirtilmektedir. [84]

Bu eserin Nev'îzâde'ye nisbet edilmesi konusunda şüphe bulunduğuna dair bir görüş bulunduğundan eserin aidiyeti konusuna da burada değinmek yerinde olacaktır.[85] Buna göre eser önce Ahmed b. Hüsam Efendi tarafından yazılmaya başlanmış ancak kendisinin eseri tamamlamaya imkanı olmamıştır.[86] Mollacık lakabıyla tanınan Ahmed b. Hüsam Efendi 1032 yılında Nev'îzâde'nin azlinden sonra Hezergrad kadılığına tayin olmuştur. Mollacık Efendi'nin *'el-Kavlu li-men'* adlı bir eserin telifini tamamlamaya ömrü vefa etmeyeceği gerekçesiyle söz konusu eserinin tamamlanmış kısmını Nev'îzâde'ye aktarmış olduğu söylenmektedir.[87] Ayrıca bu ihtimal dışında eser Nev'îzâde'ye ait olsa da onun bu eseri kaleme alırken Ahmed b. Hüsam Efendi'nin *el-Kavlu li-Men* adlı çalışmasından esinlenmiş olduğu yönünde de bir iddia söz konusudur.[88] *el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men* adlı eserin esas aldığımız nüshası ve aşağıda zikredilecek olan diğer nüshalarına bakıldığında; fihristi

---

[82] Atâullâh b. Nev'î ifadesini kullanmaktadır. (Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 2a)

[83] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 2a-2b.

[84] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 2b.

[85] Erişebildiğimiz kaynaklar arasında bu duruma işaret eden bir çalışma Tunca Kortantamer'in *Nev'î-zâde Atâyî ve Hamse'si* başlıklı doçentlik tezidir. İlgili bölüm için bkz. Tunca Kortantamer, *Nev'î-zâde Atayî ve Hamse'si*, (İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1997), s.119 7. dipnot.

[86] Kortantamer, *Nev'î-zâde Atayî ve Hamse'si,* s.119.

[87] Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik,* c.2 s.1660-1661.

[88] Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik,* c.1 s.152.

kapsayan manzumda, mukkaddime ve hatimede müellifin ifadesiyle kendi isminin geçmesi, bazı yazma nüshalarda kapakta/iç kapakta eserin adıyla beraber Nev'îzâde isminin yer alması, eserin Nev'îzâde'nin biyografisine dair kaynakların çoğunda eserleri arasında değerlendirilmesi gibi durumlar bu şüpheyi bir açıdan giderecek niteliktedir.[89]

B. Eserin Muhtevası ve Yöntemi

el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l Kavli li-Men'in yazma nüshalarının çoğunda bulunan fihrist mukaddimeden hemen önce gelmektedir. Eserin son bölümü olan *kitâbu mesâili'ş-şetta'*yı içeren şu beyitle sona eren fihrist, Nev'îzâde tarafından manzum olarak yazılmıştır:

'Zabt idüp fihrisi Atâyî gibi

Eyler cemʿi mesâil-i şettâ'[90]

Eserin muhtevasında bulunan konular girişte müellif tarafından ibadat ve muamelat olarak kısaca belirtildiği gibi sırasıyla bu iki alanda *Kitâbu't-Tahâre*[91] ile başlayıp *Kitâbu'l-Mudayenât*[92] ile sona ermektedir. Son olarak müellifin çeşitli meselelere değindiği bir kısım daha bulunsa da burada konulara göre bir tasnif bulunmamaktadır. Hatime kısmına kadar farklı meselelerde örnekler yer almaktadır.[93] Müellif eserin girişinde yer verdiği açıklamaları sonlandırıken eserinde ele alacağı meseleleri ibadetler ve bazı muamelat bahisleri olarak ikiye ayırmaktadır.[94]

Eserde yer alan ibadetlere ilişkin bahisler *Kitâbu't-Tahârât, Kitâbu's-Salât, Kitâbu's-Savm, Kitâbu'z-Zekât, Kitâbu'l-Hac* başlıklarıyla ele alınmaktadır. Muamelat bahislerinde ise *nikâh, radâʿ, talâk, ıtâk, eymân, hudûd, serika, siyer, lakît, lukata, âbık, mefkûd, şirket, vakıf, bey', sarf, kefâle, havâle,*

[89] Bu hususta benzer gerekçelerle eserin Nev'îzâde'ye aidiyetini savunan bir çalışma için bkz. Abdullah b. Muhammed el-İsa, *Mahtûta el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men li-Muellifihî Nev'îzâde el-Hanefî rahimehullah: Dirâse ve Tahkîk min Bidâyeti Kitâbi'ş-Şehâde ilâ Nihâyeti'l-Mahtût,* (Sudan: Ummu Derman İslam Üniversitesi", Doktora Tezi, 2014), s.32-33.

[90] Nevʿîzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), III a-b.

[91] Nevʿîzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 3a.

[92] Nevʿîzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 162b.

[93] Bu bölümdeki örneklere ayrıca değinilecektir. Eserin bu bölümü için bkz. Nevʿîzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 167a-168a.

[94] Nevʿîzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 2b.

kazâ', şehâdet, vekâle, dava, ikrâr, sulh, mudârabe, vedîa, âriyet, hibe, icâre, mükâteb, velâ, ikrâh, hacr, me'zûn, gasp, şüf'a, kısme, müzâraa, müsâkât, hıtân, elfaz-ı küfr, zebâih, udhıyye, kerâhiyye, ihyâu'l-mevât, şirb, eşribe, sayd, rehn, cinâyât, diyât, avâkil, vasâyâ, hunsâ, ferâiz, müdâyenât konuları işlenmektedir.

Eserin telif sebebinin, genel çerçevesinin ve kaynaklarının açıklandığı kısa bir mukaddimenin ardından *Kitâbu't-Tahârât* bölümüyle başlayan *el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men* toplamda altmış bir bölümden oluşmaktadır. Son kısımda birbirinden bağımsız birkaç meseleye dair '*Kitâbu'l-Mesâili'ş*-Şettâ' başlıklı bir bölüm bulunmaktadır.[95] Bu bölümde yer alan konular sırasıyla;

- emanet edilen bir malın iade edilip edilmemesi yahut helakı konusundaki ihtilafı
- vedîayı kabul eden kimsenin söz konusu eşya beraberinde iken yolculuk etmesi yahut satış için vekil kılınan bir kimsenin eşya beraberinde iken yolcuk etmesi ve her iki duurmda akde konu olan malın helakı meselesi,
- yeminle yahut yemin olmaksızın sözün geçerli/doğru kabul edildiği hususlara örnekler

olmak üzere özetlenebilir.

Eser hatime bölümü ile tamamlanmaktadır. Burada müellif, eseri hicrî 1038 yılında Zilhicce ayının başında Mezistre'de kadılık görevindeyken tamamladığını ifade etmektedir.[96]

el-Kavlu'l-Hasen'de müellif, genellikle örnek davalar yahut olaylar üzerinden tarafların sundukları beyyineleri ya da iddiaları ile yaşanan olaydaki farklı koşulları ele alarak hangi tarafın sözünün muteber olduğunu, hangi şartta kimin beyanının geçerli olduğunu ifade etmektedir. Yer yer bu tercihin sebeplerine de değinen müellif, verdiği örneğin kaynağını genelde örneği açıkladıktan sonra zikretmektedir. Bazı konularda ise bu çerçevenin dışında herhangi bir örnek üzerinden olmaksızın bir konuyu kaynağını zikrederek ele almaktadır. Bu konulara tek bir adil şahidin şahitliğinin kabul edilmesi örneği verilebilir.[97]

---

[95] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 167a-b.

[96] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 167b-168a.

[97] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 82a.

Genel itibariyle eserin Hanefi mezhebi kaynaklarının *Kitâbu'l-Kazâʾ, Kitâbu'd-Daʿvâ* vb bölümlerinde yer alan meseleleri aktarma özelliğinin ön planda olduğu söylenebilirse de telif sebebi düşünüldüğünde bu durum tek başına yeterli olmamaktadır. Telif amacı müellifin bu meselelere dair naklettiği örnekleri tenkit etmesinden ziyade, mukaddimede de belirtildiği üzere, kadıların gördükleri davalarda ihtilafı gidermek üzere başvurup faydalanabilecekleri bir mecmua oluşturmak olmalıdır. Zira eserde müellifin izlediği usul baştan sona benzer şekilde korunmuş görünmektedir. Tarafların husumete sebep olan konuda sundukları beyyineleri, beyanları yahut varsa yemin gibi durumlar aktarıldıktan sonra kimin sözüne itibar edileceği belirtilmektedir. Verilen örneğin hemen arkasından da kaynağı zikredilmektedir. Bunun yanı sıra yer yer, yukarıda bahsi geçen tek şahit konusu gibi, bir meseleye dair bilgi niteliğinde çeşitli eserlerden bazı kısımları nakleden müellifin bu metinler/görüşler arasında tercihini belirten ifadelerine nadiren rastlanmaktadır.[98]

C. Eserin Kaynakları

Müellif, eserin girişinde kullandığı kaynakları şu şekilde sıralamaktadır[99]:

1- *Fetâva'l-Kâdîhân*

2- *Hulasatu'l-Fetâvâ (Tahir Abdurreşid)*

3- *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*

4- *Hızânetu'l-Fetâvâ (Tahir Abdurreşid)*

5- *Mecmaʿu'l-Fetâvâ*

6- *Câmiʿu'l-Fetâvâ*

7- *Kunyetu'l-Munye*

8- *Fetâvâ Kâriʾu'l-Hidâye*

9- *Câmiʿu'l-Fusûleyn*

10- *el-İsʿâf fî Emri'l-Evkâf*

11- *et-Teʾsîs (ed-Debbusî)*

12- *Lisânu'l-Hukkâm*

[98] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 81a.

[99] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 2b-3a.

13- *Muʿînu'l-Hukkâm*

14- *Enfaʿu'l-Vesâil*

15- *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*

16- *el-Hidaye Şerhu'l-Bidâye*

17- *Şerhu'l-Vikâye (Sadruşşerîa)*

18- *Dureru'l-Hukkâm fî Şerhi Gureru'l-Ahkâm*

19- *Bedaʾiʿu's-Sanaʾiʿ fî Şerhi't-Tuhfe*

20- *Şerhu'l-Manzûmetu'l-Vehbâniyye*

21- *Şerhu'ş-Şumunnî alâ Muhtasaru'l-Vikâye*

22- *el-İslâh ve'l-Îzâh*

23- *Hâşiyetu Yakûp Paşa*

24- *Hâşiyetu Mevlânâ Ahî*

25- *Hadikatu'l-Muftî*

26- *Mecmûatu Mueyyidzâde*

27- *el-Fetâva'l-Adâliyye*

28- *Mecmûatu Mevlâna Abdulganî*

29- *Mecmûatu'l-Mevlâ Pîr Muhammed Muftî'l-Üskûb*

30- *Tercîhu'l-Beyyinât (Gânim el-Bağdâdî)*

Mukaddimede müellif tarafından listelenen bu kaynaklar arasında eserin tamamı göz önünde bulundurulduğunda en sık karşılaşılan kaynak *Fetâvâ'l-Kâdîhân*'dır. Eser her bölümde en az bir kere kaynak olarak zikredilmektedir. Onu takiben yukarıdaki listede yer almamasına rağmen eserde her bölümde birden fazla kez kaynak olarak gösterilen ikinci eser ise *el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye*'dir. Nev'îzâde'nin eserinde en sık zikredilmeleri bakımından öne çıkan bu iki eser haricinde *Câmiʿu'l-Fusûleyn, Lisânu'l-Hukkâm, Muînu'l-Hukkam* gibi muhakeme hukuku konularını içeren eserler ile *Bedâʾiʿ, Hidâye, Dürer ve Gurer* ile *Kunyetu'l-Munye* adlı eserler de çok sayıda örnek için referans olarak gösterilmektedir.

Çalışmamızda konu edindiğimiz *Kitâbu'ş-Şehâde* bölümü özelinde kaynakları incelediğimizde *Fetâvâ'l-Kâdîhân*[100]*, el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye*[101]*, Câmiʿu'l-Fetâvâ*[102], *Bedâ'iʿ*[103]*, Câmiʿu'l-Fusûleyn*[104]*, Muînu'l-Hukkâm*[105] adlı eserlerin ikişer kez; *Lisânu'l-Hukkâm*[106]*, Fetâvâ Kâriu'l-Hidâye*[107]*, Manzûmetu İbn Vehbân*[108] *ve şerhi*[109]*, Şerhu Mecmaʿi'l-Bahreyn li İbn Melek*[110]*, Hızânetu'l-Fetâvâ*[111] adlı eserlerin ise birer kez kaynak olarak verildiği görülmektedir.

D. Eserin Nüshaları

el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men başlığıyla veya yazımı itibariyle küçük nüsanslarla benzeri isimlerle kayıtlı olmak üzere eserin farklı kütüphanelerde çok sayıda nüshası bulunmaktadır. Burada esas aldığımız nüsha eserin İstanbul Köprülü Kütüphanesi'nde Hacı Ahmed Paşa koleksiyonunda yer alan 1136 istinsah tarihli nüshasıdır. Bazı nüshalar arasında muhteva bakımından

[100] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 80b, 81a.

[101] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 80a, 82a.

[102] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 80a, 82a.

[103] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 80a, 80b.

[104] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 81a.

[105] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 81b.

[106] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 81b.

[107] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 81b.

[108] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 80b.

[109] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 82a.

[110] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 82b.

[111] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 80b.

bölüm sıralamaları ya da bölümlerin başlıklandırmalarıyla ilgili farklılıklar; bazılarında ise çeşitli bölümlerde yer alan örneklerin sıralamasında yer değişiklikleri görülebilmektedir.[112]

Eserin *el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men, el-Kavlu'l-Hasen, el-Kavlu li-Men* gibi isimlerle Türkiye kütüphanelerinde kayıtlı olarak bulunan nüshaları detaylı olarak aşağıdaki tablodaki gibi listeleyebiliriz.

	Numara/Koleksiyon	**Kütüphane**	**İstinsah Tarihi**	**Sayfa/Satır**
1.	00532-Yeni Cami	Süleymaniye Kütüphanesi	1072	178 yk., 21 st.
2.	01058-Şehid Ali Paşa	Süleymaniye Kütüphanesi	1113	215 yk., 25 st.
3.	01019-Murad Molla	Süleymaniye Kütüphanesi	1074	176 yk., 21 st.
4.	00828-Carullah	Süleymaniye Kütüphanesi	-	-
5.	00335-Hasan Hüsnü Paşa	Süleymaniye Kütüphanesi	-	218 yk., 21 st.
6.	00213-Kasidecizade	Süleymaniye Kütüphanesi	1139	170 yk., 25 st.
7.	01165-Atıf Efendi	Atıf Efendi Kütüphanesi	-	I+153 yk.
8.	02024-Yazma Bağışlar	Süleymaniye Kütüphanesi	1216	3+122 yk., 33 st.
9.	797-Manisa İl Halk Kütüphanesi	Manisa Kütüphanesi	1038	222 yk., 21 st.
10.	00100-Mehmed Asım Bey	Köprülü Kütüphanesi	-	137 yk., 21 st.
11.	00547-Esad Efendi	Süleymaniye Kütüphanesi	-	185 yk., 25 st.
12.	00576-Ragıp Paşa	Ragıp Paşa Kütüphanesi	1125	151 yk., 25 st.
13.	02057-Nuruosmaniye	Nuruosmaniye Kütüphanesi	1090	162 yk.

[112] Çalışmamızda inceleyeceğimiz şehadet bölümü özelinde de nüshalar arasında bu gibi hususlar tespit edilmiş ancak konunun özüne kayda değer bir etkisi olmayacağı kanaatiyle burada bu farklılıklara detaylı olarak yer verilmemiştir. Bahsi geçen farkların öne çıkan örnekleri için bkz. Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men,* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Mehmed Asım Bey), 79a-81b; Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men,* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 1113) 94a-97b.

14.	00923-Esad Efendi	Süleymaniye Kütüphanesi	-	275 yk., 19 st.
15.	00100-Hacı Ahmed Paşa	Köprülü Kütüphanesi	1136	167 yk., 27 st.
16.	000198-Zeytinoğlu	Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi	1075	-

Tablo 1. *el-Kavlü'l-Hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* Adlı Yazma Eserin Nüshaları ve Bulundukları Yerler

Türkiye kütüphanelerinin dışında eserin el-Mektebetu'l-Ezheriyye'de[113] birkaç nüshası bulunmaktadır. Bu yazmaların bilgileri aşağıdaki gibidir:

	Numara/Bölüm	**Kütüphane**	**İstinsah Tarihi**	**Sayfa/Satır**
1.	90027/ el-Fıkhu'l-Hanefî	el-Mektebetu'l-Ezheriyye	-	158 yk.
2.	44359/ el-Fıkhu'l-Hanefî	el-Mektebetu'l-Ezheriyye	-	122 yk., 31 st.
3.	7557/ el-Fıkhu'l-Hanefî	el-Mektebetu'l-Ezheriyye	1275	172 yk., 19 st.
4.	66034/ el-Fıkhu'l-Hanefî	el-Mektebetu'l-Ezheriyye	1270	160 yk.
5.	33229/ el-Fıkhu'l-Hanefî	el-Mektebetu'l-Ezheriyye	1272	230 yk.
6.	2057/ el-Fıkhu'l-Hanefî	el-Mektebetu'l-Ezheriyye	1090	163 yk.
7.	26913/ el-Fıkhu'l-Hanefî	el-Mektebetu'l-Ezheriyye	1102	128 yk., 13 st.

Tablo 2. *el-Kavlü'l-Hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* Adlı Yazma Eserin el-Mektebetu'l-Ezheriyye'de Bulunan Nüshaları

[113] https://amgadcenter.com/manuscript-bibliography (Kütüphanenin veritabanına online erişim, Eylül 2024)

III. Mahmud Hamza Efendi'nin Hayatı ve Eserleri

A. Mahmud Hamza Efendi'nin Hayatı

Tam adıyla Mahmûd Hamza b. Muhammed Nesîb b. Hüseyn b. Yahya el-Hüseynî'nin doğum yeri Dımaşk[114] olup doğum tarihiyle ilgili kaynaklarda 1236/1821, 1234/1818 gibi farklı bilgiler bulunmaktadır.[115] Aslen Harran'lı olan Mahmud Hamza Efendi'nin ailesi Şam'a göç etmiş ve uzun yıllar nakîbuleşrâflık yapmaları sebebiyle *'beytü'n-nakîb'* olarak tanınmışlardır.[116] Mahmud Hamza Efendi'nin soyu Hz. Hüseyin'e uzanan bir silsileden geldiği için bazı kaynaklarda künyeleri arasında *es-Seyyid, eş-Şerîf* ifadeleri de geçmektedir. Bununla beraber Harran asıllı olması nedeniyle bazı kaynaklar Mahmud Hamza Efendi'nin *Harrânî* olarak; ailesine nispetle de *el-Hamzavî* olarak tanındığını belirtmektedir.[117]

Mahmud Hamza Efendi ilk eğitimini babasından almış, *Kudûrî* metnini ve bazı tecvid kaidelerini ondan okumuştur.[118] Kur'an öğrendikten sonra güzel yazısıyla da öne çıkan Mahmud Hamza Efendi, ilim tahsili süresince sarf, nahiv, fıkıh ve fıkıh usulü ile kelam ilimlerini Saîd el-Halebî'den; hadis ve hadis usulünü Abdurrahman el-Küzberî'den; tefsir ve tasavvufu Hâmid el-Attâr'dan olmak üzere çok sayıda alimden çeşitli alanlarda ders okumuştur.[119] Mahmud Hamza Efendi'nin ders görüp icazet aldığı, bu alanlarda başlıca birçok eseri hocalarından okumuş oluduğu ilimler arasında meânî, beyân, ferâiz, hisâb, arûz, istiâre, mantık, vazʿ ve adâb ilimleri sayılabilir.[120]

Mahmud Hamza Efendi, 1260/1844 yılından itibaren Şam'da Bezûriye, Sinâniye ve el-Bâbu'l-Kubra gibi mahkemelerde, İstanbul ve Anadolu'da bazı yerlerde kadı nâibliği yapmış; 1266/1850

---

[114] Mustafa Baktır, "Mahmûd Hamza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), c.27 s.365.

[115] Hüseyin Arı, *Şam Müftüsü Mahmûd Hamza Efendi ve Cezaların İnfazına İlişkin Görüşleri,* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), s.7.

[116] Abdurrezzâk el-Bîtar, *Hilyetu'l-Beşer fî Târîhi'l-Karni's-Sâlisi Aşer*, I-III, nşr. Muhammed Behcet, Dımaşk 1961, c.3 s.1467.; Mahmud Hamza Efendi, *ʿUnvânu'l-Esânîd,* thk.Muhammed Mutîʿ el-Hâfız, Dımaşk 1998, s.9; Baktır, "Mahmûd Hamza", c.27 s.365.; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, I-VIII, İstanbul: Bilmen Yayınevi, c.1 s.433.

[117] Mine Ayyıldız Özer, *Osmanlı Müfessirlerinden Mahmûd Hamza Efendi'nin İlmî Şahsiyeti ve Noktasız Harflerle Yazdığı Dürrü'l-Esrâr İsimli Tefsiri*, (Bayburt: Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), s.7-8.

[118] Arı, *Şam Müftüsü Mahmûd Hamza Efendi ve Cezaların İnfazına İlişkin Görüşleri*, s.8.

[119] Baktır, "Mahmûd Hamza", c.27 s.365.

[120] Arı, *Şam Müftüsü Mahmûd Hamza Efendi ve Cezaların İnfazına İlişkin Görüşleri*, s.10-12.; Özer, *Osmanlı Müfessirlerinden Mahmûd Hamza Efendi'nin İlmî Şahsiyeti ve Noktasız Harflerle Yazdığı Dürrü'l-Esrâr İsimli Tefsiri*, s.15-18.

yılında mevleviyet derecesine yükselerek Dımaşk'ta Meclis-i Kebîr üyesi olarak tayin edilmiştir.[121] 1269/1853 yılında evkâf müdüre ve vergi nazırı olan Mahmud Hamza Efendi, aynı yıl İstanbul'da Meclis-i Ziraat'ın reisi olarak görevlendirilmesinin ardından 1273/1857'de tekrar Dımaşk'a dönerek Meclis-i Kebir üyeliğinin yanı sıra Defter-i Hakânî memuru olarak görev yapmıştır.[122]

Mahmud Hamza Efendi'nin 1276/1860 yılında Şam'da Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında yaşanan *'Hâdisetu'n-Nasâra'* olarak bilinen olaylarda halkı yatıştırması sonucu III. Napolyon tarafından kendisine hediyeler gönderilmiş; böylelike Avrupa'da da tanınmıştır.[123]

Güzel yazısının yanı sıra farklı el becerilerine olan yeteneğiyle de bilinen Mahmud Hamza Efendi'nin Fâtiha sûresini bir pirinç tanesinin üzerine işlediği; bir yüzük taşı ebatında bir kağıt parçasına Bedir şehitlerinin isimlerini yazdığı kaynaklarda anlatılmaktadır.[124] El sanatlarından başka başarılı bir hitabetinin bulunması ve güçlü bir şair olması Mahmud Hamza Efendi'nin ilmi şahsiyetinin yanında öne çıkan özellikleri arasında zikredilmektedir. Ayrıca avcılık konusunda da iyi olduğu söylenmektedir.[125]

Şam bölgesi müftülüğü görevine 1284/1867 yılında getirilen Mahmud Hamza Efendi, vefatına kadar bu görevde kalmış, bu sebeple de 'Şam müftüsü' olarak tanınmıştır.[126] Vefat tarihi konusunda kaynaklarda bir ihitlaf bulunmamakla beraber defnedildiği yerle ilgili farklı bilgiler mevcuttur.[127] Mahmud Hamza Efendi 9 Muharrem 1305/ 27 Eylül 1887 tarihinde Dımaşk'ta vefat etmiştir.[128]

B. Eserleri

Mahmud Hamza Efendi'nin tefsir, fıkıh, lugat ilimleri başta olmak üzere çeşitli alanlarda çok sayıda eseri bulunmaktadır.

---

[121] Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, c.1 s.434.; Arı, *Şam Müftüsü Mahmûd Hamza Efendi ve Cezaların İnfazına İlişkin Görüşleri*, s.12; Baktır, "Mahmûd Hamza", c.27 s.365.

[122] Baktır, "Mahmûd Hamza", c.27 s.365.; Linda Şilşer, *Dımaşk fî Karneyni's-Sâmini Aşere ve't-Tâsi'i-Aşer,* trc. Amr el-Mellah-Dîna el-Mellah, Dımaşk 1998, s.233.

[123] Baktır, "Mahmûd Hamza", c.27 s.365.; Arı, *Şam Müftüsü Mahmûd Hamza Efendi ve Cezaların İnfazına İlişkin Görüşleri*, s.13.

[124] Baktır, "Mahmûd Hamza", c.27 s.365., Özer, *Osmanlı Müfessirlerinden Mahmûd Hamza Efendi'nin İlmî Şahsiyeti ve Noktasız Harflerle Yazdığı Dürrü'l-Esrâr İsimli Tefsiri*, s.10, Mahmud Hamza Efendi, *'Unvânu'l-Esânîd*, s.10.

[125] Baktır, "Mahmûd Hamza", c.27 s.365.; Mahmud Hamza Efendi, *'Unvânu'l-Esânîd*, s.10.

[126] Baktır, "Mahmûd Hamza", c.27 s.365.

[127] Arı, *Şam Müftüsü Mahmûd Hamza Efendi ve Cezaların İnfazına İlişkin Görüşleri*, s.8

[128] Baktır, "Mahmûd Hamza", c.27 s.365.

1. *Dürrü'l-Esrâr*

Mahmud Hamza Efendi'nin tefsir alanındaki tek eseri olan *Dürrü'l-Esrâr, mühmele* sanatı denilen yöntemle yazılmış olması özelliğiyle müellifinin dile vakıf olma derecesini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Tamamı noktasız harflerle yazılmış olan bu eser iki ciltten ibaret olup 1274/1857 yılında tamamlanmıştır.[129] Mahmud Hamza Efendi, bu eserini Sultan Abdulmecid'e sunmuş ve Mecîdî nişanıyla ödüllendirilmiştir.[130]

2. *Delîlu'l-Kummel ile'l-Kelimi'l-Muhmel*

Mahmud Hamza Efendi'nin *Dürrü'l-Esrâr* isimli tefsirinin anlaşılması zor yerlerinin açıklanması amacıyla yazdığı bir sözlüktür. Müellif, eserin hacminin kısalığına rağmen başvuranlara faydasının çok olduğunu ifade etmektedir.[131]

3. *el-Ferâidu'l-Behiyye fi'l-Kavâid ve'l-Fevâidi'l-Fıkhiyye*

Mecelle'den sonra kaleme alınan ilk kavaid türü eserlerden biri olan *el-Ferâidu'l-Behiyye fi'l-Kavâid ve'l-Fevâidi'l-Fıkhiyye* adlı eser *Fetâva'l-Kâdîhân*'dan ihtisar edilerek yazılmıştır.[132] Eserin mukaddemesinde müellif, zamanın değiştiğini, ilim adamlarının sayıca azaldığını ve özellikle fıkıh ilminin durumundan dolayı şer'î meselelere ulaşmanın zorlaştığını ifade etmektedir. Buna binaen zikrettiği kaynaklardan hareketle bazı kaideleri eserinde derlediğini belirtmektedir.[133]

4. *et-Tarîkatu'l-Vâzıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha*

Müellifin fıkıh alanında yazdığı bu eser *Tercîhu'l-Beyyinât* olarak da bilinmektedir. Tezimizde şehadet bölümü özelinde karşılaştırmalı olarak ele aldığımız bu eseri çalışmamızın birinci bölümünde detaylı olarak inceleyeceğiz.

---

[129] Özer, *Osmanlı Müfessirlerinden Mahmûd Hamza Efendi'nin İlmî Şahsiyeti ve Noktasız Harflerle Yazdığı Dürrü'l-Esrâr İsimli Tefsiri*, s.46, 51.

[130] Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları,* Ankara: TDV Yayınları 2013, s.370.

[131] Özer, *Osmanlı Müfessirlerinden Mahmûd Hamza Efendi'nin İlmî Şahsiyeti ve Noktasız Harflerle Yazdığı Dürrü'l-Esrâr İsimli Tefsiri*,s.48.

[132] Baktır, "Mahmûd Hamza", c.27 s.366.

[133] Mahmud Hamza Efendi, *el-Ferâidu'l-Behiyye fi'l-Kavâid ve'l-Fevâidi'l-Fıkhiyye,* Dımaşk: 1298, s.2.

5. *el-Burhân alâ Bekâ'i Mülk-i Benî Osmân ilâ Âhiri'z-Zamân*

İki bâb ve bir hâtimeden oluşan bu eserde Osmanlı hilafetinin kıyamete kadar daim olacağı ve buna delalet eden hadisler konu edilmektedir. Mahmud Hamza Efendi, bu eserini vefatından kısa bir süre önce 1304/1887'de tamamlamıştır.[134]Eser 1332/1914 yılında ise Bereketzâde İsmail Hakkı Bey tarafından *Bekâ-yı Saltanatı-ı Osmâniyye* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir.[135]

6. Manzum Eserleri

6.1. el-Fetâvâ'n-Nazm: Çeşitli fıkıh kitaplarından soru-cevap şeklinde derlenen fetvalardan ibarettir. Beyitler halindeki fetvaların kaynakları da beraberinde zikredilmektedir.[136]

6.2. Nazmu'l-Câmi'i's-Sağîr: Mahmud Hamza Efendi tarafından İmam Muhammed'in *Cami'u's-Sağîr*'inin manzum olarak kaleme alınmış halidir.[137]

6.3. *Nazmu Mirkâti'l-Vusûl:* Molla Hüsrev'e ait olan *Mirkâtu'l-Vusûl* adlı eserin Mahmud Hamza Efendi tarafından ezberlenmesini kolaylaştırmak maksadıyla manzum olarak yazılmış halidir.[138]

---

[134] Özer, *Osmanlı Müfessirlerinden Mahmûd Hamza Efendi'nin İlmî Şahsiyeti ve Noktasız Harflerle Yazdığı Dürrü'l-Esrâr İsimli Tefsiri*, s.33.

[135] Özel, *Hanefî Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları,* Ankara: TDV Yayınları 2013, s.371.

[136] Arı, *Şam Müftüsü Mahmûd Hamza Efendi ve Cezaların İnfazına İlişkin Görüşleri*, s.30.

[137] Arı, *Şam Müftüsü Mahmûd Hamza Efendi ve Cezaların İnfazına İlişkin Görüşleri*, s.31.

[138] Arı, *Şam Müftüsü Mahmûd Hamza Efendi ve Cezaların İnfazına İlişkin Görüşleri*, s.31.

7. Risaleleri ve diğer eserleri

Mahmud Hamza Efendi'nin bazı fıkhî konulara hususen, bazı sorulara cevap ya da fetva niteliği taşıyan yahut bazı ilmi tartışmalar kapsamında kaleme alınmış çok sayıda risalesi mevcuttur.[139] Bunlardan bazılarını ismen zikretmek gerekirse şu şekilde sıralanabilir:

6.4. Mecmûʿatu'r-Resâil: Aşağıdaki on adet risaleden oluşur:

1. *Keşfu'l-Mucâne ʿani'l-Gusl fî'l-İcâne,*
2. *Misbâhu'd-Dirâye fî Istılâhi'l-Hidâye,*
3. *Keşfu's-Sutûr ʿan Sıhhati'l-Muhâyât fî'l-Meʾcûr,*
4. *en-Nûru'l-Lâmîʿ fî Usûli'l-Câmiʿ,*
5. *Urcûze fî Fenni'l-Firâse,*
6. *Tashîhu'n-Nukûl fî Simâʿi Daʿvâ'l-Merʾe bi'l-Külli'l-Muaccel baʿde'd-Duhûl,*
7. *Tenbîhu'l-Havâsʿalâ enne'l-İmzâʾe fî'l-Hudûd lâ fî'l-Kısâs,*
8. *et-Tahrîr fi damâni'l-me'mûr ve'l-âmir ve'l-ecîr*
9. *et-Tefâvuz fi't-Tenâkuz*
10. *Risâle fî Haleli'l-Mehâdır ve's-Sicillât*

6.5. Risâle fî Kavâidi'l-Evkâf

6.6. Îzâhu'l-Makâl fi'd-Dirhem ve'l-Miskâl

6.7. Refʿu'l-Ğışâve ʿan Ahzi'l-Ücreti ʿalâ't-Tilâve

6.8. Tahrîru'l-Makâle fî'l-Haylûle ve'l-Kefâle

6.9. Tuhfetu'l-Esmâʾ li-Mevlidi Ahseni'l-Ahlâk ve't-Tıbâʿ

6.10. Tercümetü taʿallumi'l-Hâli'l-Muhtasar

6.11. Fetâvâ'l-Havâs fî Hıllî mâ Sîde bi'r-Rasâs

6.12. el-Fetâvâ'l-Mahmûdiyye

6.13. el-Akîdetu'l-İslâmiyye

6.14. ʿUnvânu'l-Esânîd

[139] Baktır, "Mahmûd Hamza", c.27 s.366.; Eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Arı, *Şam Müftüsü Mahmûd Hamza Efendi ve Cezaların İnfazına İlişkin Görüşleri, s.32-44.*

IV. *et-Tarikatu'l-Vâzıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha*

A. Eserin Genel Özellikleri, Yazılış Amacı ve Muhtevası

Mahmud Hamza Efendi'nin beyyinelerin tercihine dair yazmış olduğu bu eser, bilhassa hakimlerin yararlanması maksadıyla; tearuzu söz konusu olan beyyinelerden râcih olanın sağda, mercûh olanın solda olmak üzere iki ayrı sütunda belirtilerek kaynaklarıyla beraber bir liste haline getirilmesiyle oluşturulmuştur. Eser 1300 yılında Şam'da basılmıştır. Eserin giriş kısmında besmele, hamdele ve salveleden sonra telif sebebi ve başvurulan kaynaklardan bahseden müellif, Sultan II.Abdulhamid'e yönelik övgü ifadelerine yer vermektedir. Yine bu kısımda Mahmud Hamza Efendi, eserin adını da *et-Tarikatu'l-Vâzıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha* olarak belirtmektedir.[140]

Yukarıda kısaca özetlediğimiz girizgahta müellif ayrıca bu eseri ne sebeple kaleme aldığı konusunu detaylandırmaktadır. Mahmud Hamza Efendi'nin ifadelerine göre bu sebep, beyyinelerin talebi artarken insanların kaynaklara müracaat ve kaynakları kontrol etme konusundaki tembelliklerinin de arttığını görmesi; bu sebeple fetva ve kaza hususunda bir kaynağa başvurma ihtiyacı duyan kimse için bir eser kaleme almaya karar vermesidir. Başvurulacak temel kaynaklarda yer alan bilgileri erişmekte kolaylık olması amacıyla bir tablo haline getirmek suretiyle bu eseri telif ettiğini ifade etmektedir. Her bir meselenin kaynağını da yanında zikrettiğini belirtmektedir.[141]

Mahmud Hamza Efendi, eserin mukaddimesinde ayrıca Gânim el-Bağdâdî'nin aynı alanda yazmış olduğu eseri başta olmak üzere *tercîhu'l-beyyinat*a dair yazılmış birkaç esere işaret etmektedir. Bu eserler Hasan el-İdvî'nin *el-Fusûl* adlı eseri, Şeyh Abdulbâkî'nin *Mizân* adlı eseri ve Vankulu'nun risalesidir. [142]

Mahmud Hamza Efendi mukaddimeye *tercîhu'l-beyyinat*a ilişkin konularda temel meselenin *zilyed* ile *hâric*in ne manaya geldiğinin bilinmesi olduğunu ifade ederek başlamaktadır. Burada *zilyed* ile *hâric*in farkını izah eden müellif, konuyla ilgili detaylı örneklere nikah, gasp, emanet gibi bazı meseleler üzerinden değinmektedir.[143]

Mukaddimenin ardından eser, *Mesâilu'n-Nikâh* ile başlamaktadır. Burada eserin içeriğinde yer alan konuları aşağıdaki gibi listeleyebiliriz:

1. *Mesâilu'n-Nikâh*

[140] Mahmud Hamza Efendi, *et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha,* Dımaşk: 1300, s.3-4.

[141] Mahmud Hamza Efendi, *et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha,* Dımaşk: 1300, s.2.

[142] Mahmud Hamza Efendi, *et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha,* Dımaşk: 1300, s.2-3.

[143] Mahmud Hamza Efendi, *et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha,* Dımaşk: 1300, s.5-8.

2. *Mesâilu't-Talâk*
3. *Mesâilu'n-Nafaka*
4. *Mesâilu'l-ʿItk*
5. *Mesâilu'ş-Şirket*
6. *Mesâilu'n-Neseb*
7. *Mesâilu'l-Hudûd*
8. *Mesâilu'l-Vakf*
9. *Mesâilu'l-Büyûʿ*
10. *Mesâilu's-Selem*
11. *Mesâilu'l-Kefâlet*
12. *Mesâilu'ş-Şehâdât*
13. *Mesâilu'l-Vekâle*
14. *Mesâilu'd-Daʿvâ*
    a. Eşlerin ihtilafına ilişkin durumlar
    b. Mülk-i mutlak davaları
    c. Nitâc davaları
    d. Muhammese (vedîa, icâre, iâre, rehn, gasp) davaları
    e. Bir veya iki farklı sebeble dava
    f. Tarafların birinin bir sebeble; diğerinin mutlak olarak iddiada bulunduğu davalar
15. *Mesâilu'l-Hıyârât*
16. *Mesâilu'l-İkrâr*
17. *Mesâilu's-Sulh*
18. *Mesâilu'l-Mudârabe*
19. *Mesâilu'l-Vedîa*
20. *Mesâilu'l-Âriyet*
21. *Mesâilu'l-Hibe*
22. *Mesâilu'l-İcâre*
23. *Mesâilu'l-Hacr*

24. *Mesâilu's-Serika*
25. *Mesâilu'l-Meʾzun*
26. *Mesâilu'l-Gasp*
27. *Mesâilu'ş-Şufʿa*
28. *Mesâilu'l-Kısme*
29. *Mesâilu'l-Muzâraa*
30. *Mesâilu'r-Rehn*
31. *Mesâilu'l-Cinâyât*
32. *Mesâilu'l-Vasâyâ*

Bu başlıklar altında beyyinelerin, tercih edilen ve edilmeyen olarak listeleyen müellif, *mesâilu'l-vasâyâ* bölümünden sonra tarafların beyyine ikame ettikleri davaları konu edinen bir bölüme başlamaktadır. Burada köle azadı, miras, mülk-i mutlak, alım/satım, nitac, gasp ve icare gibi konuların kapsamında bazı örnekleri yine listeleyerek ele almaktadır.[144]

Eserin son otuz sayfasında önceki bölümlerden farklı olarak müellif muhtelif konualarda kısa bölümler yazarak, girişte izah ettiği *zilyed-haric* kavramlarının farkları gibi tercihu'l-beyyinat meseleleri kapsamında anlaşılması gereken çeşitli hususları açıklamaktadır. Bu son kısımda şehadeti kabul edilmeyen kimseler hakkında bir bölümün ardından *tehâtür* ve *tevâtür* kavramlarının ayrımı detaylı olarak ele alınmaktadır.[145] Ardından *müddeî* ile *müddeâ aleyh* arasındaki farklara değinen müellif, son olarak edebü'l-müftî başlıklı bir bölümle eseri tamamlamaktadır.[146]

B. Eserin Kaynakları

Mahmud Hamza Efendi, mukaddimede eserini kaleme alırken istifade ettiği kaynakları kısaca *mezhebin muteber kaynakları* tabiriyle ifade etmektedir.[147] Bunlar; *Câmiʿu's-Sağîr, el-Hidâye, el-Vecîz li's-Serahsî, el-Hâniyye, ez-Zehîra, el-Bahru'r-râik, el-Vecîz li'l-Kerderî, ed-Dürer, ed-Dürrü'l-Muhtâr, et-Tahtâvî, el-Hindiyye, el-Mecelle, el-Ankaravî, Fetâvâ Ali Efendi, et-Tenkîh, Camiʿu'l-İcârateyn, Nûru'l-ʿAyn, Câmiʿu'l-Fusûleyn, Şerhu't-Teshîl, Mîzânu'l-Mutedâʿiyeyn, Tercîhu'l-Beyyinât* li'l-

[144] Mahmud Hamza Efendi, *et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha,* Dımaşk: 1300, s.214-223.

[145] Mahmud Hamza Efendi, *et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha,* Dımaşk: 1300, s.224, 226-243.

[146] Mahmud Hamza Efendi, *et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha,* Dımaşk: 1300, s.244, 245-247.

[147] Mahmud Hamza Efendi, *et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha,* Dımaşk: 1300, s.3.

Bağdâdî, *Fetâvâ Kâriʾu'l-Hidâye, el-Kuhistânî, Fetâvâ'l-Hayriyye, Neticetuu'l-Fetâvâ, Fetâvâ-yı Feyziyye, Behcetu'l-Fetâvâ, el-Menâr, el-Bedâyiʿ, et-Telvîh* adlı eserlerdir.

Eserde başvurulma sıklığı yönüyle öne çıkan kaynaklar ağırlıklı olarak fetva kitaplarıdır. Bunların başında eserin geneline bakıldığında sırasıyla *el-Fetâvâ'l-Hindiyye, Fetâvâ'l-Kâdîhân, Fetâvâ-yı Ankaravî* en sık zikredilen üç kaynaktır. Ayrıca *Dürer, et-Tenkîh, ez-Zehîra, ed-Dürrü'l-Muhtâr, el-Bahru'r-Râik, Kenzu'd-Dekâik, el-Muhîtu'l-Burhânî* gibi eserlerle yaklaşık otuz beş örnekte *Mecelle* kaynak olarak gösterilmektedir.[148] Ayrıca yaklaşık altmış örnekte Mahmud Hamza Efendi girişte ayrıca değindiği eserlerden Ganim el-Bağdâdî'nin *Melceʾü'l-Kudât* adlı eseri kaynak olarak zikredilmektedir.[149]

Çalışmamızın ikinci bölümünde detaylı olarak inceleyeceğimiz şehadet bölümüne bakıldığında en sık kullanılan kaynak olarak yine *el-Fetâvâ'l-Hindiyye, Fetâvâ'l-Kâdîhân* ve *et-Tenkîh* adlı eserler öne çıkmaktadır. Eserin tamamına nispeten en yoğun şekilde *Mecelle*'ye bu bölümde on iki yerde işaret edilmektedir.[150] *Mesâilu'ş-Şehâdât* başlıklı bölümde yer verilen eserler içinde daha az örneğin kaynağı olarak göserilenler *el-Fetâvâ'l-Bezzâziyye*[151], *Fetâvâ-yı Ali Efendi*[152], *Alî el-İmâdî*[153], *Fetâvâ Kâriu'l-Hidâye*[154], *Behcetu'l-Fetâvâ*[155], *Timurtâşî*[156], *Hassâf*[157] ve *Kunyetu'l-Münye*[158]'dir.

[148] Mahmud Hamza Efendi, *et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha,* Dımaşk: 1300, s. 51, 55-56, 69, 94, 95, 173-175, 208.

[149] Emine Sevindi, *Osmanlı Yargılama Hukukunda Beyyinelerin Tercihi: Melceü'l-Kudât ve Şeyhülislam Fetvaları Çerçevesinde,* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024), s.36.

[150] Mahmud Hamza Efendi, *et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha,* Dımaşk: 1300, s. 51, 55-56

[151] Mahmud Hamza Efendi, *et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha,* Dımaşk: 1300, s.50, 51.

[152] Mahmud Hamza Efendi, *et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha,* Dımaşk: 1300, s.50.

[153] Mahmud Hamza Efendi, *et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha,* Dımaşk: 1300, s.51, 56, 57, 58.

[154] Mahmud Hamza Efendi, *et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha,* Dımaşk: 1300, s.53.

[155] Mahmud Hamza Efendi, *et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha,* Dımaşk: 1300, s.54.

[156] Mahmud Hamza Efendi, *et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha,* Dımaşk: 1300, s.56, 58.

[157] Mahmud Hamza Efendi, *et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha,* Dımaşk: 1300, s.58, 59.

[158] Mahmud Hamza Efendi, *et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha,* Dımaşk: 1300, s.57.

C. Eserin Baskıları ve Tercümesi

et-Tarîkatu'l-Vâzıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha adlı eser 1300/1882 yılında Dımaşk'ta Matbaʿatu Nehcu's-Savâb tarafından basılmıştır.[159] Ayrıca Mahmud Hamza Efendi'nin risalelerinin derlenerek hazırlandığı *Mecmûatu Resâili'l-Allâme Mahmûd Efendî el-Hamzavî* ismiyle yayımlanan eserde de müellifin *et-Tarîkatu'l-Vâzıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha* adlı eseri on yedinci risale olarak yer almaktadır.[160] Bu baskı Dâru'l-Lübâb tarafından 2020 yılında dört cilt olarak basılmıştır.

Eser, 1328 yılında Basra İstinaf Reisi Muhammed Bahâeddin tarafından *el-Beyyinâtu'r-Râciha fî't-Tarikati'l-Vâzıha* başlığıyla Türkçeye çevrilmiştir.[161]

[159] Çalışmamızın birinci bölümünde eserin bu baskısından Harvard Üniversitesi kütüphanesinde yer alan dijital formatına başvurmak suretiyle yararlandık. https://nrs.lib.harvard.edu/urn-3:fhcl:2252638 (Erişim 1 Ekim 2024)

[160] Mahmud Hamza Efendi, *Mecmû' Resâili'l-Allâme Mahmud Efendi el-Hamzevî*, (İstanbul; Beyrut: Dâru'l-Lübâb, 2020), c.1, s.303.

[161] Baktır, "Mahmûd Hamza", c.27 s.366.

İKİNCİ BÖLÜM: EL-KAVLU'L-HASEN VE ET-TARİKATU'L-VÂZIHA ADLI ESERLERİN ŞEHADET BÖLÜMLERİ

Bu bölümde söz konusu iki eserin sırasıyla şehadet bölümlerinin tercümelerine ve son olarak mukayeseli bir değerlendirmeye yer verilecektir. *el-Kavlu'l-Hasen* adlı eserin tercümesinde, Mahmud Hamza Efendi'nin *et-Tarikatu'l-Vâzıha* adlı eserinde izlediği yolu takiben tablo yöntemi kullanılmıştır. Böylece her iki metinde de değerlendirmede ele alınan örnekler başta olmak üzere bölümün içeriğine müracaatın kolaylaştırılması hedeflenmektedir.

I. *el-Kavlu'l-Hasen fi Cevâbi'l-Kavli li-Men* Adlı Eserin *Kitâbu'ş-Şehâde* Bölümü Tercümesi

	el-Kavlü'l-hasen fi Cevabi'l-kavli Li Men/ Kitabü'ş-Şehade (HACIAHMEDPASA100-Köprülü Ktp-1136)	
1.	Meşhûd aleyh, dört şahitten birisinin köle olduğunu iddia ederse	Bu kimsenin hür olduğuna dair beyyine getirilene kadar meşhûd aleyhin sözüne itibar edilir. (Hz.Ömer'den rivayet edildiği üzere insanlar şu dört husus dışında hürdür şahitlik, kısas, akıl ve hudud. *(Bedâ'i, Hudud)*)
2.	(el-Hâniyye) Bir zimmi vefat etse ve on Hıristiyan onun müslüman olduğuna dair şahitlik etseler	bu şahitliklerine binaen o zimminin cenaze namazı kılınmaz.
3.	Benzer şekilde (ölen zimminin Müslüman olduğuna) Müslümanlardan fasık kimseler şahitlik etseler	bu şahitliklerine binaen o zimminin cenaze namazı kılınmaz.
4.	Ölen zimminin Müslüman bir velisi olsa ve kalan yakınları da mensubu olduğu dinden gayrimüslim kimseler olsa; Müslüman velisi ölen zimminin müslüman olduğuna ve kendisine vasiyet ettiğine dair şahitlik edip mirasını almak ister ve gayrimüslim yakınlarından ikisi buna şahitlik ederse	bu şahitliklerle Müslüman veli mirası alır.

5.	Zimminin Müslüman velisi dışında gayrimüslim yakınları müslüman olduğuna dair şahitlik etmeseler dahi	Müslüman velisinin sözüne binaen cenaze namazı kılınır ancak Müslüman veli mirastan pay alamaz. *(Tatarhaniyye)*
6.	İki kişi bir kimsenin karısını boşadığına şahitlik etse ve koca gâib olsa	bu iki kişi kadın lehine şahitlik ederlerse kadının -iddet bekler- başka biriyle evlenmesi caiz olur. Bu durum aynı şekilde adalet ve sıdk sahibi bir erkek şahidin şehadeti ile de geçerlidir.
7.	Kadına bir kişi kocasının öldüğünü haber verirse	kadının bir başkasıyle evlenmesi caiz olur.
8.	Ölüm haberini iki kişi birinden işitmiş olsalar	ikisinin şahitlik yapmaları geçerli olur zira ölüm konusunda şehadet, şahitlik lafzı bulunmasa dahi haber-i vahidle sabit olur.
9.	Eğer ki bu iki şahit kadının kocasından muhalaa yaptığını ya da adamın istisna olmaksızın karısını boşadığını işittik deseler	Adamın sözü istisna hususunda kabul edilmez ve talak gerçekleşir.
10.	Bu iki şahit kadının kocasından hul' ve talak lafzı dışında bir şey işitmedik deseler	Muhaleanın sıhhatine işaret eden bir durum görülmedikçe burada kocanın sözüne itibar edilir.
11.	Şayet kadının kocası gizli olarak istisna ettiğini ve kendisinden başka kimsenin işitmediğini ifade etse	Bu durumda sözü diyaneten kabul edilir, kazaen edilmez. *(Câmi'u'l-Fetava)*
12.	Bir adam karısını bir talakla mı üç talakla mı boşadığına dair şüpheye düşse	Yakin olarak bilmediği veya aksine dair zannı galip olmadığı sürece bir talak olarak kabul edilir.
13.	Bu adamın talakı gerçekleştirdiği mecliste hazır bulunmuş adil kimseler talakın tek olduğuna dair şahitlik etseler	Bu kimselerin adil vasıflı olması şartıyla sözlerine itibar edilir.
-Talak bahsinin sonu-		

14.	Bir adamın başka bir kimseden cariyesini gasp ettiğine dair ikrarı üzerine şahitlik etseler	mechulün ikrarı caizdir ve beyan gerektirir.
15.	İkrar eden kimse söz konusu cariyeyi getirir ve bu o cariyedir derse	Sözü kabul edilir.
16.	Bir adam karısını üç talakla boşamış olsa ve iki güvenilir şahit kendisi hatırlamadığı halde bu adamın karısını boşadıktan sonra sözüne bitişik olarak "inşallah" demiş olduğuna şahitlik etse	Adamın öfkelendiğinde ne dediğini ve ne yaptığını bilemeyecek duruma geldiği biliniyorda bu iki adil şahidin sözüne itibar edillir, aksi durumda itibar edilmez. *(Kâdihan, Talak)*
17.	Meşhud aleyh (aleyhinde şahitlik edilen kimse) iki şahidin hür olup olmadığı konusunda itirazda bulunsa (ta'n) ve o iki şahidin köle olduğunu söylese; o ikisi de hür olduklarını söyleseler	Hür olduklarına dair beyyine getirilinceye kadar itirazda bulunan meşhud aleyhin sözüne itibar edilir. Zira Ademoğlu için, hür olan Adem ve Havva (as.)'nın evlatları olmaları bakımından aslolan hürriyyet olsa da bu durumda itiraza karşılık verebilmek açık istishabu'l-hal kaidesiyle hareket edilmesi uygun olmaz. Delil getirilerek hür oldukları ispat edilmelidir. Nitekim şu dört yer hariç insanların hürriyyeti esastır: şahitlikler, hudud, kısas ve akıl… *(Bedâi')*
18.	*Kenz*'de helal ve haram konusunda kafirin sözünün kabul edileceği ifade edilmiştir. Zeylaî ise bunun sehv olduğunu ve bu iki hususta kafirin sözünün kabul edilmeyeceğini belirtir. Buna karşın kafirin sözünün doğrudan helal-haram tayini maksadıyla değil muamelat kaspamında zımnen söylediğinde kabul edildiğini ifade eder.	
19.	İbn Vehban'ın manzumesinde ifade edildiği üzere tek bir adil şahidin sözüne şu 11 durumda itibar edilir:	1.Telef olan malın kıymetinin belirlenmesi 2-3.Cerh ve tadil 4.Tercümede 5.Müslemün fîhin kalitesi/kalitesizliği konusunda 6. Mühlet bittikten sonra iflas hükmünde

		7. Kâdının müzekkiye gönderdiği elçide 8. Bir maldaki ayıbın ispatında 9. İtidal durumunda (hava ister açık ister kapalı olsun) Ramazan hilalinin rüyeti haberinde 10. Şahidin ölüm haberi vermesi durumunda 11. Telef olan mal için erş belirlemede Bir başka durum da ilaveten, *Kunye*'de örneği bulunduğu üzere şahit mecliste hazır bulunamasa da şahitliğinin haberini getirmesi durumunda kadı emininin sözünün tek başına muteber olmasıdır. *Muhaddere* (evden çıkmayan kadın) için yemin sebebiyle gönderilmesi durumu hariçtir; zira bu kadının yemini için kadı emini ile bir şahit daha gerekir. *(el-Fetâvâ's-Suğrâ/ Eşbâh, Dava)*
20.	Meşayihimiz, gayrimüslim doktorların sözüne itibar edileceği görüşündedir. (Müeyyedzâde'nin *Hizane*'den naklettiğine göre)	
21.	Bir adam hakkında biri öldüğüne bir diğeri ise yaşadığına dair şahitlik etse	Bu kimsenin karısı bu ikisinden adil olanın sözüne itibar eder, her ikisi de adilse ölüm haberini verenin sözüne itibar eder çünkü o arızi bir durumu ispat etmektedir. (*Câmiu'l-Fusûleyn*)
22.	Bir adam bir başkasının üzerine zeytinyağı, eritilmiş yağ ya da sirke dökse ve buna bazı kimseler şahit olsalar; yağı/sirkeyi döken adam döktüğü şeyin içinde bir fare ölmüş olduğunu söylese	Temiz bir şeyi yediği/tükettiği ve şahitlerin necis olmayan bir yağ döktüğüne dair şahitlik etme imkanı olmadığından dolayı inkar edildiği takdirde yemin etmesiyle beraber adamın sözüne itibar edilir.
23.	Bir kimse şahitlerin gözü önünde tabakta bulunan ete yönelse ve yedikten sonra onun meyte olduğunu söylese	Bu durumda adamın sözüne itibar edilmez. Şahitlerin bunun yenilmeye uygun/tüketilmek için temiz olduğuna dair şahitlik etmeleri mümkündür.

		Zira önceki meselede farenin düşüp düşmediği müphem iken bu meselede böyle bir müphemlik yoktur, etin temiz olduğu bilinmektedir.
24.	Kadınların, erkeklerin muttali olamayacakları doğum ve sair hususlarda tek başına şahitlikleri caizdir. Kişi sayısı şartı olmaksızın tek bir Müslüman kadının şahitliği bize göre yeterlidir ancak iki olması daha ihtiyatlıdır. Irak meşayihinin (rahimehumullah) görüşünün aksine Belh meşayihi'ne göre ise (rahimehumullah) hürriyet, akıl, büluğ, şehadet lafzı şartları aranır. Kuduri ise Belh meşayihinin görüşünü esas almıştır. Fetva da bu görüş üzeredir zira nass şehadet lafzıyla varid olmuştur; şehadet lafzında ise şehadet lafzı aranmayan diyanat meselelerinin aksine haberde ziyade te'kid vardır.	
25.	Doğum ya da bu hususta bir ayıp hakkında tek başına erkeğin şahitliğine gelince, bu konuda meşayih ihtilaf etmiştir. Esah olan görüşe göre şehadeti kabul edilir; adamın doğumu kasıtsız yahut şehadet tahammülü kastıyla görmüş olduğuna hamledilir. Yahut zinada şahitlikte olduğu gibi tahammül-i şehadete kast etmiş olabilir.	
26.	İstihlal-i sabî hususunda, kadının şehadeti ancak namazının kılınıp kılınmayacağı noktasında belirleyici olarak kabul edilir. Mirası söz konusu olduğunda iki erkek yahut bir erkek ve iki kadının şehadeti gerekir. Her iki durum için (namaz/miras) hür ve Müslüman kadının şehadeti kabul edilir. Bebeğin doğduktan sonra hareketine dair şahitlik meselesinde de aynı ihtilaf mevcuttur.	
27.	Evli bir kadın, bir çocuğu getirip eşine çocuğun kendisinden olduğunu söyler ancak eşi kadının doğum yaptığını inkar ederse,	Bu durumda kadının doğum yapmış olduğuna dair sözü ancak bir ebe tarafından şahitlik yapıldığı takdirde kabul edilir. Eğer ebe şahitlik ederse kadının sözü kabul edilir ve neseb sabit olur. İki ebe olması daha ihtiyatlıdır.
28.	*Meselenin izahı:* Kadının kocası kadını yalanlıyor yahut tasdik ediyor da olsa; ya da kocası olmas doğum kadının mücerred sözüyle sabit olur.	
-Son-		
29.	Emzirilen bebek için bir hastalıktan endişe duyulsa ve güvenilir doktorlar süt annesinin	Süt anneye ilacı içmesi söylenir. *(Fusuleyn)*

	bir ilacı içtiği takdirde çocuğun iyileşeceğini söyleseler; süt annenin bu ilacı Ramazan günü içmesi icap ederse	
30.	Mesele: Bir adam karısına doğum yaptığın takdirde boşsun der kadın da doğum yaptığını söylediği halde adam inkar ederse	Kadının lehine bir ebenin şahitlik etmesi durumunda Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'e göre kadının sözüne itibar edilir. Zira kadının ve ebenin şahitlikleri bu hususta hüccettir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) 'Kadının şahitliği erkeğin güç yetiremeyeceği hususlarda caizdir.' buyurmuştur. Öyle ki bu durumda kadının iddiası yeminden dönmeye dairdir. Bu da beyyine olmaksızın sabit olmaz. Kadınların şahitliğinin doğum gibi konularda zaruri olarak gerek duyulan bir nitelik taşıması dolayısıyla burada adamın talak hakkı kendisinden çıkmış olur. (*Muinu'l-Hukkam*)
31.	Kadının sözü hediye göndermede ve kabul etmede, yemeğe başlamada, eve girmek üzere izin alma ve çocuklarla oynanması hususlarında makbul görülür.	
32.	Bakire olmama durumu, ancak bâyiʿin ya da kadınların sözüyle sabit olur zira bu durum cinsel ilişkinin gerçekleştiğini ikrar etmesi anlamına gelir ki bu da cariyenin iadesine mani bir durum oluşturmuş oluyor. Ancak bu her ne kadar kadınların ifadesiyle bilinen bir durum olsa da bu geri verilme hususunda bir hüccet olmaz. İki şahit daha ihtiyatlıdır. Cariyede bir ayıp bulunmadığı konusunda beyanda bulunulmuşsa dava konusu/husumet ortadan kalkmış oluyor. Dava konusu olabilmesi için aybın bulunması şarttır. Hastalık söz konusu ise bu hususta doktorlara; hamilelikte ise cariyeyi satın almasının üzerinden dört ay on gün geçmişse bâyiʿnin şahitliğine ya da kadınların şahitliğine başvurulur. *(Lisanu'l-Hukkâm)*	
33.	Kâdının huzurunda bir kişi 'Zeyd şu konuda aleyhimde şahitlik yaptığı takdirde sözü makbuldür' dese, Zeyd de şahitlik ettiği halde ilk sözün sahibi olan kimse bu şehadeti yalanlasa ne olur diye sorulsa,	Cevabı; Şayet adil ise sözü rızaya bakılmaksızın kabul edilir. Adil değilse sözü kabul edilmez ve önceki rızasına itibar edilir. Çünkü bu rızasında bir hakkın lüzumunu şarta

		talik kılmış oldu ki bu da sahih olmayacaktır. *(Fetava el-Hidaye)*
34.	Sual: Ayıbın kıdemi yahut hudusu konusunda zimmi bir doktorun sözü kabul edilir mi? Ve eğer orada o zimmi doktordan başka bir doktor ya da bu ayıbı bilen bir müslüman bulunmuyorsa bu ayıptan ötürü satıcıya geri döndürülür mü?	Cevap: Bir müslüman aleyhine kafirin sözü kabul edilmez ve şahitliği ile de hüküm sabit olmaz. *(Kâriu'l-Hidaye)*
35.	Tek bir adil şahidin sözü/şahitliği doğrulama, cerh ve tadil, erşin belirlenmesi, tercüme, selemde müslemün fih'in durumu, iflas hükmünde, müşteri ve satıcının ihtilaf ettiği ayıp hususunda, havada bir illet durumunda oruç hakkında ve iki şahide haber vermesi halinde gaibin ölümü hakkında kabul edilir.	
36.	Tek bir adil şahidin sözüne itibar edilen meseleler şu 11 meseleden ibarettir: 1.Paha biçme: Bir şahıs bir diğerini bir şeyin değeri konusunda inkar etse ve karşılığının ne olduğuna dair bir iddiada bulunsa; müddea aleyh buna itiraz etse bu şeyin değerini ispatta bir adil şahidin sözü yeterli olur. 2-3.Cerh ve tadil: Bu ikisinde de tek bir adil şahidin sözü kabul edilir öyle ki bu gizli tezkiye kabilindendir. İmam Muhammed'e göre iki şahit gerekir. 4.Takdiru'l-erş: Telef olan mal için erşin belirlenmesinde tek bir şahidin sözü geçerli olur. 5.Adil mütercim: Kâdının taraflardan birinin dilini bilmediği durumlarda adil bir mütercimin sözü geçerli olur. İmam Muhammed'e göre ikiden azı yeterli değildir. 6.Selem akdinde tarafların ihtilafında: Müslem ileyh malın kalitesi hakkında itiraz etse ve müslim de inkar etse yahut tam tersi bir durumda tek bir adil şahidin sözü yeterli olur. 7.Adil kadı'nın mahbusun iflasını haber vermesi durumunda: Adil bir kâdı tarafından hapsedilen kimsenin gerçekten iflasının haber verilmesi salıverilmesi için yeterlidir. 8.Kâdı tarafından görevlendirilmiş/gönderilmiş kimsenin şahitliği yeterli olup müzekki tarafından gönderilen kimsenin tek başına şahitliği geçerli olmaz. 9.Satıcı ve müşterinin malda bulunan bir ayıp hakkında ihtilafa düştüğü durumda tek bir şahidin sözü yeterlidir.	

	10.Ramazan hilalinin görülmesi halinde oruç tutmaya başlanması için tek bir adil şahidin sözü geçerli olur. (Daha önce oruç bahsinde geçtiği üzere, bir adil şahidin sözü havada bulut, toz ve sair bir illet olmadıkça oruca başlanması için yeterli olur.) 11.Bir adil kimsenin iki şahit huzurunda bir adamın öldüğünü bildirmesi/öldüğüne şahitlik etmesi durumunda	
Şahitlikten Dönme		
37.	Bir şahit bir grup kimseye ben şahitlik ettim ancak filan kişi için bir başkası aleyhinde kadı huzurunda ettiğim bu şahitlik yalan ve batıldı dese,	bu ifadeyi söylerken kâdının meclisinde bulunmadığından bu sözüyle şahitliğini geçersiz kılmış olmaz.
38.	Eğer bu şahit, huzurunda şahitlik ettiği kâdıdan farklı bir kâdının meclisinde şahitliğinden dönse	rücuu geçerli olmuş olur
39.	Meşhud aleyh, bu şahidin kâdının meclisi dışında şahitliğinden döndüğüne dair beyyine getirse	rücuu kabul edilmez.
40.	Başka bir kâdının meclisinde rücu ettiğine dair beyyine getirse	kabul edilir.

41.	Şahitlikten dönen şahıs mutlak olarak döndüğünü iddia etse	beyyinesi kabul edilmez.
42.	Kâdının meclisi dışında rücu ettiğini iddia etse	yemin etmesi istenemez.
43.	Kâdının meclisinde rücu ettiğini iddia etse	yemin etmesi istenebilir. *(Câmiu'l-Fetava)*
44.	Bir adam başka bir kimsenin elindeki cariyenin kendi cariyesi olduğu iddiasıyla dava açsa, kâdı da adamın lehine karar vese; aynı adamın cariyesinin kızının da diğer kimsede olduğu iddiasıyla yeni bir dava açsa ancak kâdının bilgisi bulunmasa	bunun üzerine müddeinin beyyine ikame etmesi durumunda kâdı, annesine tabi olarak kızı için de aynı hükmü verir.
	Kâdı bu hükmü verdikten sonra şahitler cariyenin müddeiye aidiyeti lehine yaptıkları şahitlikten dönseler	müddeiye cariye ve kızının kıymetini tazmin ederler.
	Benzer bir mesele daha önce zikredildi şöyle ki: Bu meselede şu iki durum aynı şeyi ifade eder; kâdının anne ve çocuğu için birlikte hükükm vermesi ya da kâdının önce annesi sonra çocuğu için ayrı hüküm vermesi.	
	Şöyle denildi: adam bir başkasının yedindeki cariye için kendisine ait olduğu iddiasında bulunsa ve beyyine ikame etmesi üzerine kâdı da lehine hüküm verse; sonra müddei, müddea aleyhin elinde bulunan bin liranın cariyenin olduğuna dair beyyine getirse ve müddei lehine hüküm verilse ve cariye lehine şahitlik yapan iki şahit rücû‘ etseler	bu durumda kâdı, onlara annenin kıymetini tazmin ettirir ancak söz konusu para için herhangi bir yaptırım olmaz.
	Ashabımız şöyle demiştir, eğer ki bu adam elindeki bin liranın cariyenin olduğunu ikrar etse, sonra bu cariyenin mevlası onu satın almadan önce sahip olduğu bir mal olduğunu söylese	bu sözünü doğrulayamazsa bin liranın bu cariyenin mevlasının olduğu kabul edilir.
	Eğer ki bu adam elindeki çocuğun bu cariyeye ait olduğunu ikrar ederse, sonra da cariyenin	bu kimsenin sözü muteberdir. *(Tatarhâniyye)*

	onu mevlası satın almadan önce doğurmuş olduğunu söylerse	
	Şahitler mehr-i misl veya daha azıyla nikahlandığına dair şahitliklerinden rücu etseler, ancak mehr-i misl olsa	ziyadesini tazmin ederler.
	Nikahın eksik mehr-i misille yapıldığı iddiasıyla şahitlik etseler, örneğin yüz lira olduğunu iddia etseler, mehr-i misli bin lira olan kadın bin lira mehirle evlendiğini söylese	yüz lira için delil getirilirse ona göre hüküm verilir.
	Şahitler bu şahitliklerinden, talak öncesi ancak ilişki sonrası rücûʿ etseler	dokuz yüz liralık noksanı tazmin etmeleri gerekmez.
	Bir görüşe göre ise gerekir; yukarıdaki talak öncesi kaydı bunun içindir. Ancak talaktan sonra rücû etmiş olsalar ittifakla tazmin gerekmez. *(Hakâʾik)* Bu ihtilaf şuna mebnidir; eğer karı koca mehrin miktarında ihtilaf ederse nikahın gerçekleştiği zamanın mehr-i mislinin tamamı hususunda söz kadınındır. İki şahidin şahitliği bulunmadığı durumda kadının lehine hüküm verilir. mehr-i mislin dokuz yüz lirasını yok sayarak tazmin yaptırımına uğrayan iki şahidin şahitliği olmasa bu durumda söz kocanın olup kadının aleyhinde bir mal telef olmamış olur. *(Şerhu'l-Mecmaʿ li İbnu'l-Melek, Bâbu'r-Rucûʿ)*	

Tablo 3. *el-Kavlü'l-Hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* Adlı Eserin *Kitâbu'ş-Şehâde* Bölümü Tercümesi

II. *et-Tarikatu'l-Vâzıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha* Adlı Eserin *Mesâilu'ş-Şehâdât* Bölümü Tercümesi

et-Tarikatu'l-Vazıha ila'l-Beyyineti'r-Raciha **Mahmud Hamza Efendi** Mahmud Hamza Efendi, *et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha,* Dımaşk: 1300		
RÂCİH	**MERCÛH**	**KAYNAK**
Müddea aleyhin; nefiyde(inkarda) tevatür haberi	Müddeinin sair davalardaki beyyinesine tercih olunur	Bezzaziyye
Nefiy ve ispatta tevatür haberi	Müddeinin sair davalardaki beyyinesine tercih olunur	Fetâvâ Ali Efendi
Hadlerle ilgili nefiy nitelikli tevatür haberi	Müddeinin hadlerle ilgili ispat beyyinesine tercih olunur	Bezzaziyye
Nikah ve talakla ilgili nefiy nitelikli tevatür haberi	Müddeinin bu hususstaki ispat beyyinesine tercih olunur	Bezzaziyye
Kısasla ilgili nefiy nitelikli tevatür haberi	Müddeinin bu hususstaki ispat beyyinesine tercih olunur	Ez-Zahîre
Müddeinin görünen/zahire muhalif beyyinesi	Müddeinin görünen/zahire muvafık beyyinesine tercih olunur	Tenkîh
Müddeinin hislerinin şahitliğiyle sunduğu beyyine	Müddeinin hislerinin şahitliğini yalanlayabileceği bir beyyineye tercih olunur.	Ali el-İmâdî
Hudüs beyyinesi	Kıdem beyyinesine tercih olunur	Mecelle
Akıl beyyinesi	Cünun beyyinesine tercih olunur	Mecelle
Akıl beyyinesi	Ateh beyyinesine tercih olunur	Mecelle
Akıl beyyinesi	Akıl karışıklığına tercih olunur	Muhibbiyye
İkrah beyyinesi	Rıza/itaat beyyinesine tercih olunur	Muhibbiyye

İkrahtan sonra itaat beyyinesi	İkrah beyyinesine tercih olunur	el-Fetâvâ'l-Hindiyye
Sıhhat beyyinesi	Hastalık beyyinesine tercih olunur	Tenkîh
Husus beyyinesi	Umum beyyinesine tercih olunur	Hayriyye (Bir yerin mescid için olması ile ana yol olmasına dair şahitlik örneğindeki gibi.)
Hürriyet beyyinesi	Kölelik beyyinesine tercih olunur	Tenkîh
Emr-i ârız beyyinesi	İstishâbu'l-hâl beyyinesine tercih olunur	Tenkîh
İʿsar/fakirlik beyyinesi	Yesar/zenginlik beyyinesine tercih olunur	Tenkîh (Tenkîh'te geçtiği gibi, şahidin yesar vechini belirtmesi gerekmez.)
Kefaletten ayrılma beyyinesi	Kefalet beyyinesine tercih olunur	el-Fetâvâ'l-Hindiyye
Müddeinin bir şartın fesadına dair beyyinesi	Müddeinin bu şartın sıhhatine dair sunduğu beyyineye tercih olunur	Tenkîh
Müddeinin akid esnasında baliğ olduğuna dair beyyinesi	Müddeinin akid esnasında kasır olduğuna dair beyyineye tercih olunur	Tenkîh
Müddeinin ölüm beyyinesi	Yaşam beyyinesine tercih olunur	Tenkîh (Ancak şahitlerin söz konusu kişinin yaşadığına dair daha sonraki bir tarih bildirmeleri durumu hariçtir. Davaya bakılır.)
Öldürme/katl beyyinesi	Yaşam beyyinesine tercih olunur	Tenkîh

Akitte fesad olduğuna dair beyyine	Bey' akdinin sıhhatine dair beyyineye tercih olunur	Ankaravî
Akdin özünde bir mana? Sebebiyle akdin fesadına dair beyyine	Bey' akdinin sıhhatine dair beyyineye tercih olunur	Ankaravî (Zahiru'r-Rivaye)
Beyu'l-vefa beyyinesi	Bey'-i bât beyyinesine tercih olunur.	Kâdihan
Gabn-i fahiş beyyinesi	Semen-i misl beyyinesine tercih olunur	el-Fetâvâ'l-Hayriyye
Bir söz söylediğini ya da bir fiilde bulunduğunu iddia eden kimsenin beyyinesi	Bir sözü söylemediği ya da bir fiili yapmadığını iddia eden kimsenin beyyinesine tercih olunur	Tenkîh
Bir arazinin vakıf olduğunu iddia edenin beyyinesi	Arazinin yola dahil olduğunu söyleyen kimsenin beyyinesine tercih olunur	el-Fetâvâ'l-Hayriyye
Bir arazinin mescid olduğunu iddia edenin beyyinesi	Arazinin yola dahil olduğunu söyleyen kimsenin beyyinesine tercih olunur	el-Fetâvâ'l-Hayriyye
Miras ya da mirastan ziyade iddia edenin beyyinesi	Mirasın bir kısmını iddia edenin beyyinesine tercih olunur	el-Fetâvâ'l-Hayriyye
Sonraki bir tarihle zengilikten sonra fakirlik iddiasında bulunan kimsenin beyyinesi	Zenginliği daha önceki bir tarihle iddia edenin beyyinesine tercih olunur	Ankaravî
Müslüman bir erkek evlat babasının müslüman olarak öldüğünü iddia etse ve ona miras kaldığına dair Hıristiyan şahitleri olsa bu kimsenin beyyinesi,	Yine kendisine miras kalmış olan kardeşinin babasının Hıristiyan olarak öldüğüne dair beyyinesine tercih olunur	Tenkîh
Hıristiyan şahitlerin Hıristiyan tereke aleyhine müslüman için beyyinesi	Hıristiyan şahitlerin Hıristiyan tereke aleyhine Hıristiyan için beyyinesine tercih olunur	Tenkîh (Ebu Yusuf'un ihtilafı vardır)

Efendinin, me'zun kölesinin masrafı misilden fazla sarf ettiğine dair beyyinesi	Me'zun lehin masraf-ı misl kadar sarf ettiğine dair beyyinesine tercih olunur	el-Fetâvâ Kâriu'l-Hidaye
Varislerin, adamın karısını ölümünden önce boşadığına dair beyyinesi	Kadının kocasının vefatına kadar nikahlı olduğuna dair beyyinesine tercih olunur	Tenkîh
Ölen kimsenin kızının babasının aslen hür olduğuna dair beyyinesi	Bu kimseyi azat ettiğini ve kendisinin azatlı kölesi olduğunu iddia edenin beyyinesine tercih olunur	Hindiyye
Kölenin sahibinin kendisini vefatından önce azat ettiğine dair beyyinesi	Varislerin bu kölenin halen köle olduğuna dair beyyinelerine tercih olunur	Tenkîh
Tedbirü'l-abd beyyinesi	Kitabetü'l-abd beyyinesine tercih olunur	Hindiyye
Müslüman bir kimsenin babasının müslüman olarak öldüğüne ve kendisine miras bıraktığına dair beyyinesi	Bu kişinin Hıristiyan kardeşinin babasının Hıristiyan olarak öldüğüne dair beyyinesine tercih olunur	Netice
Hürriyet-i asl ve muvalat beyyinesi	Bir kimsenin söz konusu kişiyi babasının azat ettiği ve kendisine miras bıraktığı beyyinesine tercih olunur	Feyziyye
Kölesinin bir kazancı azat edilmeden önce elde ettiğine dair sahibinin beyyinesi	Kölenin azat edildikten sonra kazandığına dair beyyinesine tercih olunur	Feyziyye
Yukarıdaki değirmenin sahibinin, aşağıdaki değirmenin sahibinin değirmeninin bendlerini kaldırması sebebiyle değirmeninin durduğuna dair beyyinesi	Aşağıdaki değirmenin sahibinin bendlerin eski halini değiştirmediğine dair beyyinesine tercih olunur	Behce

Ücretin teslim alınmış ve malın da teslim edilmiş olması halinde beyʿin sahih olduğu beyyinesi	Teslim ve tesellüm sonrasında akdin fesadına dair beyyineye tercih olunur	Ankaravî
Ücretin tesliminden önce beyʿ akdinin fesadı beyyinesi	Ücretin tesliminden önce beyʿ akdinin sıhhati beyyinesine tercih olunur	Ankaravî
Malın tesliminden önce beyʿ akdinin fesadı beyyinesi	Malın tesliminden önce beyʿ akdinin sıhhati beyyinesine tercih olunur	Ankaravî
Varislerden birisinin miras bırakan kişinin öldürüldüğüne ya da ölümüne dair beyyinesi	Bir başka varisin mûrisin yaşadığına dair beyyinesine tercih olunur	Kâdihan
Bir kadının vefat etmiş bir kimse adına kendisiyle falanca tarihte evlendiğine dair beyyinesi	Vefat etmiş kişinin oğlunun babasının o tarihten önce vefat ettiğine dair beyyinesine tercih olunur	Tenkîh
Zeyd'in oğlunun Zeyd'in falanca tarihte öldürüldüğüne dair beyyinesi	Bir kadının bu tarihten sonra Zeyd ile evlendiğine dair beyyinesine tercih olunur	Tenkîh
Çocuklu bir kadının, vefat etmiş olan kişinin falanca tarihte kendisiyle evlendiğine ve çocuğun da bu kimseden olduğuna dair beyyinesi	Varislerinin bu kişinin söz konusu tarihten önce vefat ettiğine dair beyyinesine tercih olunur	Kâdihan
Varislerin müddeinin yaşının 18 olduğuna dair beyyinesi	Müddeinin kendisinin vefat eden kişinin oğlu olduğuna ve yaşının da 20 olduğuna dair beyyinesine tercih olunur	Tenkîh
Zilyedin istiklal beyyinesi	Zilyedin iştirak beyyinesine tercih olunur	Mecelle
Mülk-i muarrahta daha sabık tarih beyyinesi	Mesbuk tarih beyyinesine tercih olunur	Mecelle

Ücrette ya da malda ziyade beyyinesi	Ücrette ya da malda eksiklik beyyinesine tercih olunur	Mecelle
Mevcut olanın temliki beyyinesi	Emanet olarak yedinde olduğu beyyinesine tercih olunur	Mecelle
Babanın oğlunun vefatına sünnet eden kişinin sebep olduğuna dair beyyinesi	Oğlunu sünnet eden kimsenin çocuğun iyileştiğine dair beyyinesine tercih olunur	Timurtaşî
Müddeinin bey' beyyinesi	Müddeinin hibe beyyinesine tecih olunur	Mecelle (Şayet hibe karşılıksız/bedelsiz ve mülkiyeti devreden tekse/Ebussuud)
Müddeinin bey' beyyinesi	Müddeinin rehin beyyinesine tercih olunur	Mecelle
Müddeinin bey' beyyinesi	Müddeinin icare beyyinesine tercih olunur	Mecelle
Rehin ve kabz beyyinesi	Hibe ve kabz beyyinesine tercih olunur	Kenzu'd-Dekâik
İcare beyyinesi	Rehin beyyinesine tercih olunur	Mecelle
Ariyette itlak beyyinesi	Her nasıl olursa olsun ariyette takyid beyyinesine tercih olunur	Mecelle
Zilyedin vakıfta zaman aşımı beyyinesi	Haricin geçen zamanın zaman aşımı müddetinden az olduğunda dair beyyinesine tercih olunur	Ali el-İmâdî (Zira zilyed ispatlayıcı haric ise inkar eden konumundadır.)
Zilyedin arazilerde zaman aşımı beyyinesi	Haricin geçen zamanın zaman aşımı müddetinden az olduğunda dair beyyinesine tercih olunur	Ali el-İmâdî

Zilyedin mülkte zaman aşımı beyyinesi	Haricin geçen zamanın zaman aşımı müddetinden az olduğunda dair beyyinesine tercih olunur	Ali el-İmâdî
Zilyedin tasarrufu üzerinden 15 sene geçip de davanın görülmemesine dair beyyinesi	Haricin 3 sene geçtiğinden davanın görülmesine dair beyyinesine tercih olunur	Ali el-İmâdî (Zira zilyed ispatlayıcı haric ise inkar eden konumundadır.)
Akdin iptali beyyinesi	Akdin devamı beyyinesine tercih olunur	Kunyetu'l-Münye (Bey'de ikale gibi ve malın ücretinde bir ziyade gibi borçta ibra)
Kendisi için bir hak ispat edenin beyyinesi	Bir başkası için bir hak ispat edenin beyyinesine tercih olunur	el-Muhitu'l-Burhanî
Müddeinin, söz konusu fiilin vekilin azledilmesinden sonra işlendiğine dair beyyinesi	Müddeinin, söz konusu fiilin vekilin azledilmesinden önce işlendiğine dair beyyinesine tercih olunur	Kunyetu'l-Münye
Reddetmek gibi var olan/somut bir fiil iddia edenin beyyinesi	Sükut/sessiz kalma gibi ademî bir fiil iddia edenin beyyinesine tercih olunur	Kunyetu'l-Münye
Mevcudiyeti ilzam beyyinesi	Mevcudiyeti iptal beyyinesine tercih olunur	Kunyetu'l-Münye (Fuzulinin beyʿini ve icazetini red gibi)
Zilyedin beyyinesi	Haricin beyyinesine tercih olunur	Ali el-İmâdî
Meşhud aleyhin şahid ile aralarında adavet olması beyyinesi	Müddeinin şahitlerin adaletine dair beyyinesine tercih olunur	Ali el-İmâdî
Meşhud aleyhin şehadeti red etmesine sebep olacak bir husumeti beyan ederek şahitlerle	Müddeinin şahitlerin adaletine dair beyyinesine tercih olunur	Ali el-İmâdî

arasında husumet olduğu beyyinesi		
Talibin hakimin hüküm vermiş olduğu müddea bihi talebi beyyinesi	Müddea aleyhin mezkur hükümde şahitlerin fıskı beyyinesine tercih olunur	Timurtaşî
Şahidin cerhi beyyinesi	Şahidin ta'dili beyyinesine tercih olunur	Tenkîh
Şahidin gizli cerhi beyyinesi	Şahidin ta'dili beyyinesine tercih olunur	Ebussuud
Şahidin hükmü ve ta'dili beyyinesi	Ta'dil ve hükümden sonra mücerred cerh beyyinesine tercih olunur	Ali el-İmâdî (Cerh-i mücerred, hüküme dahil olmayan kısmı ifade eder)
Şahidin mürekkeben cerhi beyyinesi	Şahidin ta'dili beyyinesine tercih olunur	Mecmaʿu'l-Enhur, Dâmâd
Şahidin ta'dili beyyinesi	Şahidin alenen cerh-i mücerredi beyyinesine tercih olunur	Ebussuud
Meşhud aleyhin şahitlerin sokakta yemek yer olduklarına dair cerh beyyinesi	Müddeinin hükümden önce şahitlerin adaletine dair beyyinesine tercih olunur	Timurtaşî
Meşhud aleyhin şahitlerin sokakta bevl ettiklerine dair cerh beyyinesi	Müddeinin hükümden önce şahitlerin adaletine dair beyyinesine tercih olunur	Timutaşî
Meşhud aleyhin şahidin köle olduğuna dair beyyinesi	Meşhud lehin adalet beyyinesine tercih olunur	Hassaf
Meşhud aleyhin şahidin kazf/iftiradan mahdud/cezalı olduğuna dair beyyinesi	Meşhud lehin adalet beyyinesine tercih olunur	Hassaf

Meşhud aleyhin şahidin içki içtiğine ve ağzının koktuğuna dair beyyinesi	Meşhud lehin adalet beyyinesine tercih olunur	Hassaf
Meşhud aleyhin şahit falan kimseye iftia edip o kimsenin şahidden davacı olması üzerinden bir ay geçmediğine dair beyyinesi	Meşhud lehin adalet beyyinesine tercih olunur	Hassaf
Meşhud aleyhin şahide bir had cezası verileli bir ay geçmediğine dair beyyinesi	Meşhud lehin adalet beyyinesine tercih olunur	Hassaf
Meşhud aleyhin şahitlerin falan kadın ile zina ettiğine ve bir ay geçmediğine dair beyyinesi	Meşhud lehin adalet beyyinesine tercih olunur	el-Fetâvâ'l-Hindiyye
Meşhud aleyhin şahitlerin kendisinden bir şey çaldığı ve üzerinden bir ay geçmediğine dair beyyinesi	Meşhud lehin adalet beyyinesine tercih olunur	el-Fetâvâ'l-Hindiyye
Meşhud aleyhin o şeyde şahitlerin müddei ile ortak olduğuna dair beyyinesi	Meşhud lehin adalet beyyinesine tercih olunur	el-Fetâvâ'l-Hindiyye
Meşhud aleyhin, müddeinin şahitlerin kendilerini bir ücret karşılığında bu şahitlik için tuttuğunu ikrar ettiğine dair beyyinesi	Müddeinin adalet beyyinesine tercih olunur	el-Fetâvâ'l-Hindiyye (Ebu Hanife'ye göre bu çelişkidir/tehatür, ta'dil takdim edilir.)
Meşhud lehin adalet beyyinesi	Meşhud aleyhin şahitlerin fasıklar ya da zina edenlerden olduğuna dair beyyinesine tercih olunur	el-Fetâvâ'l-Hindiyye

Meşhud lehin adalet beyyinesi	Meşhud aleyhin şahitlerin faiz yiyenlerden olduğuna dair beyyinesine tercih olunur	el-Fetâvâ'l-Hindiyye
Meşhud lehin adalet beyyinesi	Meşhud aleyhin şahitlerin yalancı şahitlik yaptıklarına dair beyyinesine tercih olunur	el-Fetâvâ'l-Hindiyye
Meşhud lehin adalet beyyinesi	Meşhud aleyhin şahitlerin para karşılığı şahitlik yaptıklarını ikrar ettiklerine dair beyyinesine tercih olunur	el-Fetâvâ'l-Hindiyye
Meşhud lehin adalet beyyinesi	Meşhud aleyhin şahitlerin kendi aleyhine şahitlikleri olmadığını ikrar ettiklerine dair beyyinesine tercih olunur	el-Fetâvâ'l-Hindiyye
Meşhud lehin adalet beyyinesi	Meşhud aleyhin şahitlerin müddeinin davayı feshettiğini ikrar ettiklerine dair beyyinesi	el-Fetâvâ'l-Hindiyye
Meşhud lehin adalet beyyinesi	Meşhud aleyhin şahitlerin bu müddei için bizim şahitliğimiz yoktur dediklerine dair beyyinesine tercih olunur	Kâdihan
Meşhud lehin adalet beyyinesi	Meşhud aleyhin şahitlerin meşhud bih olan mecliste bulunmadıklarını ikrar ettiklerine dair beyyinesine tercih olunur	Kâdihan
Meşhud aleyhin müddeinin şahitlerin meşhud bihte ortak olduklarını ikrarına dair beyyinesi	Meşhud lehin adalet beyyinesine tercih olunur	Kâdihan
Meşhud aleyhin müddeinin şahitlerin fasık olduğunu ikrarına dair beyyinesi	Meşhud lehin adalet beyyinesine tercih olunur	Kâdihan

Meşhud aleyhin müddeinin bu husumetten önce şahidi vekil kıldığına dair beyyinesi	Meşhud lehin adalet beyyinesine tercih olunur	Kâdihan
Meşhud aleyhin müddeinin şahitlerin batıl şahitlik ettiğini ikrar ettiğine dair beyyinesi	Meşhud lehin adalet beyyinesine tercih olunur	Kâdihan
Meşhud aleyhin müddeinin şahitliğin yapıldığı mecliste şahitlerin bulunmadığını ikrar ettiğine dair beyyinesi	Meşhud lehin adalet beyyinesine tercih olunur	Kâdihan
Meşhud aleyhin şahitlere aleyhine şahitlik yapmamaları için kendi malından şu kadar para ödediğine dair beyyine	Meşhud lehin adalet beyyinesine tercih olunur	Kâdihan
Meşhud aleyhin şahidin müddeinin oğlu olduğuna dair beyyinesi	Meşhud lehin adalet beyyinesine tercih olunur	Raddü'l-Muhtar
Meşhud aleyhin şahidin müddeinin babası olduğuna dair beyyinesi	Meşhud lehin adalet beyyinesine tercih olunur	Raddü'l-Muhtar
Talak iddiasında bulunanın beyyinesi	Nikah iddiasında bulunanın beyyinesine tercih olunur	Tenkîh
Azat etme iddiasında bulunanın beyyinesi	Mülkiyet iddiasında bulunanın beyyinesine tercih olunur	Tenkîh

Tablo 4. *et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha* Adlı Eserin *Mesâilu'ş-Şehâde* Bölümü Tercümesi

III. Değerlendirme

Nev'îzâde Atâî eserinde şehadet bölümüne *Kitâbu'l-Kazâ* ile *Kitâbu'l-Vekâle* arasında yer verirken Mahmud Hamza Efendi, şehadet bölümünü *Mesâilu'l-Kefâle* ve *Mesâilu'l-Vekâle* bölümleri arasında ele almaktadır. Nev'îzâde, eserde beyyineleri aktarırken olaylar ve davanın tarafları üzerinden meseleyi aktararak tercih edilecek beyyineyi ve kaynağını zikretmektedir. Mahmud Hamza Efendi ise eserin tamamında beyyineleri râcih ve mercûh olarak iki kısımda listeleyerek beraberinde kaynaklarını belirtmektedir. Aynı şekilde şahitlikle ilgili meselelerde de bu listeyi devam ettirmektedir. İki eser arasında ilk olarak bu farklılık zikredilebilir. Muhtevaları açısından daha detaylı bir karşılaştırmaya ileride yer verilecek olup genel itibariyle her iki eserin de temel bazı konuları kapsamaları açısından benzediğini söylemek mümkündür. Ancak iki eser bu konuları ele alırken uyguladıkları sistematik, ilgili konudaki örneklerin sayısı ve aktarılma biçimleri gibi açılardan farklılık göstermektedir. Nitekim şahitlik bahsi söz konusu olduğunda akla ilk gelebilecek olan tarafların şahidin vasıflarıyla alakalı iddiaları ve sundukları beyyinelere Nev'îzâde bölüm başında birkaç örnek vermekle yetinirken Mahmud Hamza Efendi bu hususu bölüm sonuna alarak sayıca daha çok örnekle çeşitlendirmektedir. Bu konulardan bazıları şahidin hürriyetinden adaletine yahut bir had cezasının olmasına kadar çeşitli yönlerden cerh ve tadil beyyinelerini kapsarken bazıları ise şahitlerin sayısı, dini ve cinsiyeti gibi yönleri içermektedir. Bu yönüyle eserlerin şehadet bölümlerinde yer alan örnekler ileride detaylı mukayese edilecektir.

el-Kavlu'l-Hasen ve *et-Tarikatu'l-Vazıha* arasındaki önemli bir farklılık olarak zikrettiğimiz üslup farkını ileride örneklerin detaylı mukayesesi ile beraber değerlendirmek üzere burada bu farka kısaca değinmek uygun olacaktır. Nev'îzâde'nin şehadet bahsi kapsamına giren konularda verdiği örneklere bakıldığında genel itibariyle konunun olay yahut tarafların beyanları üzerinden açıklandığı görülmektedir. Durumun aktarılmasının ardından çoğu örnekte müellif, hangi tarafın sözünün hangi şartlar altında muteber olduğunu belirtmektedir. Bazı örneklerde iki tarafın beyyinesini vererek râcih olanını açıklamakta, bazı örneklerde ise bir tarafın iddia ve beyyinesi karşısında beyyine getirilmediği takdirde yahut beyyine getirilinceye kadar şartını belirterek muteber olan sözü ifade etmekle yetinmektedir. Mahmud Hamza Efendi'nin üslubu ise Nev'îzâde'ninkinden oldukça farklı olup bu üsluba bağlı olarak eserin çok daha sistematik bir yapıda olduğunu söylemek mümkündür. *et-Tarikatu'l-Vazıha* müellifi eserde her bahiste ele aldığı beyyineleri râcih ve mercûh olmak üzere ikili olarak listelemekte ve kaynaklarını zikretmektedir. Bundan başka Nev'îzâde'nin eserinde bazı yerlerde sual ve cevap şeklinde ele aldığı örnekler bulunmasına mukabil Mahmud Hamza Efendi'nin eserinde baştan sona liste düzeni korunmuştur.

Burada iki eseri şehadet bölümlerinde yer verdikleri konular itibariyle ayrı ayrı özetleyerek genel bir çerçeve sunduktan sonra eserlerin kullandıkları kaynaklara değineceğiz. Son olarak iki eserde ortak olan konular ekseninde ele aldıkları örnekleri kendi içlerinde ve klasik kaynaklarda yer alan

beyyinelerin tercihine ilişkin kaideler ışığında mukayese edip iki eserin müstakil olarak içerdikleri konulara değineceğiz.

Nev'îzâde *el-Kavlu'l-Hasen*'in *Kitâbu'ş-Şehâde* başlıklı bölümünde çeşitli davalarda şahitlikle ilgili hususlarda tarafların beyyineleri arasında hangisinin tercih edileceğini sekizi şahitlikten rücû' bahsinde olmak üzere toplam kırk dört örnek üzerinden ele almaktadır. Bu örnekler konuları bakımından tasnif edilmemişse de benzer davalara ait örneklerin genel itibariyle bir arada yer aldığını söylemek mümkündür. Ayrıca müellif her mesele için kaynak belirtmemekle birlikte eserin başında zikrettiği kaynaklardan bazılarına bu bölümde de yer yer işaret etmektedir. Tarafların beyyineleri arasında tercih edilecek olanı ifade ederken bazı meselelerde tercih sebebini ve bunun kaynağını açıkladığı örnekler de bulunmaktadır. *el-Kavlu'l-Hasen*'in şehadet bölümü, *Bâbu'r-rucûʿ ʿani'ş-şehade* başlığıyla beraber şahitlikten dönme meseleleriyle ilgili örneklerle sona ermektedir.

Nev'îzâde, şehadet bölümüne doğrudan şahitlere yönelik iddialarla ilgili bir mesele ile başlamaktadır. Buna göre *meşhud aleyh*, kendisi aleyhinde şahitlik eden şahitlerden birinin köle olduğunu iddia ederse bu durumda söz konusu şahidin hürriyetine dair bir beyyine sunulmadıkça *meşhud aleyh*in sözüne itibar edilir. Müellif burada tercih edilecek olan sözü belirtmekle beraber buna kaynak olarak Hz. Ömer'den rivayetle insanın şahitlik hususunda hürriyetinin asıl olmadığı ifadesine yer vermektedir. Bu ilk örneğin ardından gelen birkaç meselede, bir kimsenin ölümüne ya da ölen kimsenin dinine dair beyyine sunulduğunda tarafların kimliği, cinsiyeti, dini, kaç kişi oldukları gibi çeşitli durumlarda muteber olan beyyineye; söz konusu kimsenin cenaze namazının kılınıp kılınmayacağı hususunda yahut mirasına ilişkin hususlarda verilecek hükme değinilmektedir. Bu örnekleri talak bahsi kapsamında birkaç mesele takip etmektedir. Bu meseleler temelde bir kimsenin karısını boşadığına dair iki kişinin şahitlik etmesi üzerine olup kocanın gaip yahut ölmüş olması, boşamanın üç talakla ve aynı mecliste olup olmaması, aralarında muhalaa yahut talakta istisna olup olmaması gibi yönlerden farklılaşmaktadır.

Talak bahsine dair örneklerden sonra müellif farklı konularda ondan fazla örneğe yer vermektedir. Bunlar genel itibariyle gasp, ikrar, helaller ve haramlar hususunda gayrimüslimin sözüne itibar, gayrimüslim doktorların sözüne itibar gibi meseleler olarak sıralanabilir. Bu kısımda öne çıkan iki hususun tek bir şahidin şahitliği ve kadınlara mahsus haller ile kadınların şahitliği olduğunu söylemek mümkündür. Müellif bir şahidin şahitliğinin kabul edileceği durumları birden çok yerde listelemekte ve bunların izahına yer vermektedir. Kadınların şahitliğiyle alakalı olarak ise doğum gibi erkeklerin muttali olmasının zor olduğu konular ve kadınlara mahsus diğer bazı hallere ilişkin meseleler ve örnekler açıklanmaktadır.

Şahitlikten dönme konusunda müellif sekiz örnek ele almaktadır. Burada meselenin kapsamı, şahitlikten rücûʿ söz konusu olduğunda tarafların buna dair beyyine getirmeleri, şahidin rücûʿ ettiğine dair beyyinesi ve ilgili davalarda yemin gerekliliği şeklinde sınırlandırılabilir. Şahitlikten dönen

kimsenin bu duruma dair nerede ve ne şekilde bir beyanda bulunduğuna bağlı olarak mesele değişiklik gösterebilir. Özetle bu son kısımda; şahidin rücûʿunun geçerliliği, şahidin mutlak olarak rücûʿ ettiğini iddia etmesi yahut *meşhud aleyh*in bu rücû'un kâdının meclisi dışında gerçekleştiğine dair beyyine getirmesi durumunda bu beyyinelerin kabulü ve yemin gerekip gerekmeyeceğine dair hükümler yer almaktadır.

Mahmud Hamza Efendi, eserinde baştan sona takip ettiği usul üzere şahitlikle ilgili meseleleri ele aldığı bu bölümde de râcih beyyinleri sağda, mercûh beyyineleri solda olacak şekilde listelemektedir. Her bir meselede listede zikredilen beyyinelerin yanında kaynaklarını da vermektedir. Listeye müddei ve müddea aleyhin getirdikleri beyyine ve haberin niteliğine göre hangisinin tercih edileceğine dair birkaç durumu ele alarak başlamaktadır. Buna göre müddea aleyhin nefiy yahut ispatta; hadler, kısas, nikah, talak gibi konularda sunacağı tevatür haber müddeinin bu husulardaki ispat beyyinesine tercih edilir. Müddeinin zahire muhalif sunduğu beyyine yahut hislerinin şahitliğine binaen getirdiği delil; zahire muvafık olarak veya hislerinin yalanlamasına dayalı olarak getireceği delile tercih olunur. *Müddei* (davacı) ve *müddea aleyh*in (davalı) karşılıklı sundukları beyyinelerin ardından müellif; hudüs, akıl, ikrah, itaat, sıhhat, husus/umum, hürriyet, emr-i ârız, fakirlik gibi farklı durumlarda tarafların beyyinelerinin niteliği olabilecek örnekleri sıralamaktadır. Bunları takiben kefalet, ölüm, katl beyyinelerine yer veren müellif burada müddeinin davaya konu olan akit esnasında baliğ mi kasır mı olduğu iddiaları ile müddeinin akdin bir şartının fasid olduğuna dair beyyinesine değinmekte ve bey' bahsine ilişkin örneklerle devam etmektedir. Bu peşpeşe gelen örnekler arasında konuları bakımından dengeli bir tasnif ve sıralama bulunmamakla birlikte devamında müellif; bey', icare, hibe, miras, rehin, kabz, ariyet, nikah, talak gibi çeşitli meselelere karışık şekilde örnekler vermektedir. Listenin muamelat alanına dair örnekleri içeren bu kısmından sonra *zilyed* ve *hâric* olarak eserin giriş kısmında tanımladığı iki taraf üzerinden birkaç meseleye yer veren müellif son olarak şahitlere ve şahitliğe ilişkin örnekleri sıralamaktadır. Burada meşhud aleyhin şahitlere yönelik iddialarında sundukları beyyineler ile meşhud lehin beyyineleri *râcih* ve *mercûh* olmak üzere tabloda tasnif edilmektedir.

Mahmud Hamza Efendi bu bölümde örnek bir olay yahut dava üzerinden kişiler ve beyyineleri detaylandırarak değil doğrudan beyyineleri özne konumunda ele alarak listeyi sürdürmektedir. Burada Mahmud Hamza Efendi'nin eserinde Nev'îzâde'den ayrıldığı önemli bir noktayı tekrar vurgulamak mümkündür. *el-Kavlu'l-Hasen*'de müellif birtakım olayları kısaca aktararak tarafların sundukları beyyineler, şahitlikler ve yemin gereklilikleri gibi durumları da açıklayarak tercih edilecek olan beyyineyi belirtirken *et-Tarikatu'l-Vazıha*'da bunun yerine doğrudan beyyinelerin özet bir ifadeyle listelendiği görülmektedir. Bu bakımdan ilk bakışta Mahmud Hamza Efendi'nin şehadet bölümünde ele aldığı örnekler listelenmiş olarak konuları bakımından daha açık şekilde tasnif edilebilir görünse de esasında bu listenin içiçe geçmiş meseleleri barındırması bakımından Nev'îzâde'nin ele aldığı konulara göre tasnifi daha zordur. Öyle ki listedeki her bir madde başlı başına bir konuyu kapsar nitelikte ele alınabilir.

Eserlerde müellifleri kaynakları zikretmeleri yönünden karşılaştıracak olursak Mahmud Hamza Efendi, listede yer verdiği örneklerin neredeyse tamamına bir kaynak gösterirken Nev'îzâde bu kadar sık kaynak göstermemektedir. Her iki eserde de rastlanan ortak kaynaklar olmakla beraber Mahmud Hamza Efendi'nin eserinde yer verdiği kaynaklar sayıca daha fazladır. İki eserde de şehadet bölümleri özelinde kaynak olarak zikredilen ortak eserleri *Kenzu'd-Dekâik, Fetâvâ Kâriʾu'l-Hidâye* ve *Fetâvâ Kâdîhân* olmak üzere sıralayabiliriz. Bu ortak üç eser dışında Nev'îzâde; *Bedâʾiʿu's-Sanâiʿ, Câmi'u'l-Fusuleyn, Muinu'l-Hukkam, Lisanu'l-Hukkam, Manzumetü İbn Vehban, Camiu'l-Fetâvâ, el-Fetâvâ'l-Hâniyye, el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye* gibi eserleri kaynak göstermektedir. Mahmud Hamza Efendi'nin eserinde ise farklı olarak *Mecelle, el-Fetâvâ-ı Bezzâziyye, Fetâvâ-yı Ali Efendi, Tenkîh, el-Fetâva'l-Hindiyye, el-Fetâvâ'l-Hayriyye, Fetâvâ-yı Feyziyye, Fetâvâ-yı Ankaravî, Reddu'l-Muhtar, el-Kunye, el-Muhitu'l-Burhânî, Fetâvâ-yı Ebussuud, Hassâf, Behcetu'l-Fetâvâ, Timurtâşî , Ali el-İmadî* gibi kaynaklar görülmektedir.

İki eser şehadet bölümleri özelinde ele aldıkları örnekler üzerinden karşılaştırıldığında, daha az sayıda örnek içermesi bakımından Nev'îzâde'nin eseri merkezli bir tasnif *şahitlere ilişkin hususlar* ile *meşhud bihe ilişkin hususlar* olmak üzere iki kısım şeklinde yapılabilir.

Her iki eserin şehadet bölümlerinde yer verilen ve aralarında bir tercih yapılan beyyinelerin ne ile alakalı olduklarına; bu beyyinelerin dava konusunun veya sürecinin hangi kısmına dair bir tearuz içerdiklerine bakılarak bu tasnif oluşturulmuştur. Örneğin bazı beyyineler iki tarafın şahitler hakkındaki iddialarına yönelik sunulurken bazıları tarafların şehadete konu olan mal, akit, kişiler ya da olayın tarihi hakkındaki iddialarına yönelik sunulmaktadır. Bu çerçevede iki eser karşılaştırılırken klasik kaynaklarda beyyinelerin tercihiyle ilgili zikredilen kaideler de gözetilerek ilgili kaideye kapsamındaki örneklerle beraber değinilecektir. Bu iki gruba dahil olan örneklerin karşılaştırılmasının ardından iki eserin birbirlerinden farklı olarak ele aldıkları diğer konulara da ayrıca değinilecektir.

Bu tasnifin doğrudan kaideler merkezli olarak yapılmamasının nedeni ise kısaca iki eserde bulunan örneklerin sayısı ve eserlerin meseleleri açıklamada birbirlerinden farklı üsluplarıdır. Mahmud Hamza Efendi'nin şehadet bölümünde yer verdiği birçok örnek doğrudan bir kaide niteliği taşımaktadır denilebilir. Bunları iki eserin ortak konularına dair yaptığımız tasnifin dışında ayrıca ele alacağız. Bir diğer üslup farkı ise, Nev'îzâde'nin örnekleri açıklama biçiminde görülmektedir. Müellif, *el-Kavlu'l-Hasen*'de tarafların bir iddia hakkındaki sözleri/beyanları ekseninde ele alarak hangisinin sözünün muteber olduğunu ifade etmekte; Mahmud Hamza Efendi ise eserinde tarafların beyyinelerinden râcih ve mercûh olanı listelemektedir. Nev'îzâde örneklerle beraber yer yer bazı açıklamalar veya kaynaklara daha detaylı atıf yaparken Mahmud Hamza Efendi listenin son sütununda kaynağı belirtmekle yetinmektedir.

İki eserde de bulunması kriteri göz önüne alınarak belirlenen ve bu tasnife dahil edilen konular ve örnekler mukayese edilirken her ne kadar ortaklıklar üzerinden ilerlense de iki eserin bu ortak

konularda verdikleri örnekleri ele alma biçimleri arasındaki farklılıklara zaman zaman rastlanmaktadır. Aşağıda detaylı mukayesesi yapılacak olan bu örneklerle beraber yeri geldikçe eserler arasında öne çıkan ve daha önce belirtilmiş olan farklılıklara da tekrararen kısaca işaret edilecektir.

i. Şahitlere ilişkin hususlar

Bu konu başta şahitlerin cerh ve ta'dili olmak üzere şahitliklerinin geçerliliğine ilişkin birtakım şartlarla alakalı iddiaları ve sunulan beyyineleri kapsamaktadır. Buna göre her iki eserde de şahitlerin cerh-ta'diline yönelik sunulan beyyinelerin tercihine; şahitlerin bazı vasıflarının sundukları beyyinelerin tercihine etkisine dair örnekler bulunmaktadır. Örneklerin aktarılma biçimi farklı olsa da her iki müellif de eserinde bu konulara yer vermektedir. Bu bağlamda iki eser arasındaki en önemli farklardan biri olarak yöntem bu konuyla ilgili örneklerde de öne çıkmaktadır. Zira *el-Kavlu'l-Hasen*'de yukarıda zikredilen iki örnek peşpeşe değil aynı bölüm içerisinde farklı yerlerde geçmektedir. Mahmud Hamza Efendi ise konuyla ilgili sayıca çok daha fazla örneği bir arada ele almaktadır.

Nev'îzâde, şehadet bölümünde iki örnekte meşhud aleyhin şahitlerden birinin köle olduğunu iddia etmesi durumunu ele almaktadır. Şehadet bölümünde yer verdiği ilk örnekte, meşhud aleyhin dört şahitten birisinin köle olduğunu iddia etmesi halinde aksine bir beyyine getirilmedikçe sözünün muteber olduğunu belirtmektedir.[162] Bu örnekle beraber müellif, Hz. Ömer'den rivayetle insanların hürriyyetinin asıl olduğu durumlardan şahitlik, kısas, akıl ve hudud olmak üzere dört halin istisna olduğunu aktarmaktadır. Müellif, aynı örneği benzer ifadelerle eserin ilerleyen kısımlarında tekrar zikretmektedir. İkinci örnekte ise meşhud aleyhin iki şahidin hürriyyeti konusunda itirazda bulunup köle olduklarını söylemesine karşılık iki şahidin hür olduklarını ifade etmelerinden bahsedilmektedir. Bu durumda şahitlerin hür olduklarına dair beyyine getirilinceye kadar itirazda bulunan meşhud aleyhin sözüne itibar edilir. [163]

Mahmud Hamza Efendi ise eserinde bu konu başlığı altında değerlendirilebilecek otuz civarı örneğe yer vermektedir. Bu örnekler de yine genel olarak tarafların şahitler hakkındaki cerh-ta'dil beyyineleri ve şahitlerin şahitliklerinin geçerliliğine etki edecek vasıfları hakkındaki beyyinelerden ibarettir.

et-Tarikatu'l-Vazıha'da müellif, bölüm sonunda yer verdiği örnekleri diğer konularda olduğu gibi burada da bir durum üzerinden değil iki tarafın sundukları beyyinler üzerinden açıklayarak beyyineleri *râcih* ve *mercûh* olmak üzere listelemektedir. Burada *râcih* ve *mercûh* olmaları yönüyle listelenen beyyineleri üç gruba ayrımak mümkündür:

---

[162] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 80a.

[163] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 80b.

a. *Müddeinin adalet beyyinesi*; meşhud aleyhin şahit ile aralarında adavet olduğuna dair beyyinesi ile meşhud aleyhin şehadeti reddetmesine sebep olacak bir husumeti beyan ederek şahitlerle arasında husumet olduğu beyyinesi karşısında mercuhtur. Bu iki durumda da meşhud aleyhin beyyinesi müddeinin şahitlerin adaletine dair beyyinesine tercih olunur.[164]

b. *Şahitlerin cerh-tadiline ilişkin durumlar,* beş örneği kapsamaktadır. Buna göre şahitlerin cerhi, gizli cerhi ve mürekkeben cerhi beyyineleri şahitlerin ta'dili beyyinesine tercih olunur. Şahidin hükmü ve ta'dili beyyinesi ta'dil ve hükümden sonra mücerred cerh beyyinesine; şahidin ta'dili beyyinesi ise şahidin alenen mücerred cerhi beyyinesine tercih olunur.[165]

c. *Meşhud lehin adalet beyyinesi,* bazı durumlarda racih olurken bazı durumlarda mercuh olarak belirtilmektedir. Meşhud aleyhin şahitlerin fasık, zani, faiz yiyen kimseler olduğuna; yalancı şahitlik yaptıklarına dair beyyinesi meşhud lehin adalet beyyinesi karşısında mercuhtur. Buna ek olarak meşhud aleyhin şahitlerin para karşılığında şahitlik yaptıklarını, kendisi aleyhinde şahitliklerinin olmadığını, müddeinin davayı fesh ettiğini, müddei hakkında şahitliklerinin olmadığını, şahitlerin davanın görüldüğü mecliste bulunmadıklarını ikrar etttiklerine dair beyyineleri de mercuhtur.[166]

   Meşhud lehin adalet beyyinesinin mercuh olduğu beyyineler; meşhud aleyhin şahidin köle olduğuna, kazf cezası bulunduğuna, ağız kokusunu delil göstererek içki içtiğine; şahidin iftirası sebebiyle dava edilmesinin, bir had cezası almasının, bir kadınla zina etmesinin, meşhud aleyhten bir şey çalmasının üzerinden bir ay geçmediğine ve şahitlerin müddei ile ortak olduğuna dair beyyineleridir.[167] Ayrıca müddeinin bu husumetten önce şahidi vekil kıldığına, müddeinin şahitlerin batıl şahitlik ettiğini ikrar ettiğine, müddeinin şahitliğin yapıldığı mecliste şahitlerin bulunmadığını ikrar ettiğine, şahitlere aleyhine şahitlik yapmamaları için kendi malından şu kadar para ödediğine, şahidin müddeinin oğlu olduğuna ve şahidin müddeinin babası olduğuna dair beyyineleri karşısında meşhud lehin adalet beyyinesi mercuhtur.[168]

---

[164] Mahmud Hamza Efendi, *Mecmû' Resâili'l-Allâme Mahmud Efendi el-Hamzevî*, (İstanbul; Beyrut: Dâru'l-Lübâb, 2020), c.1, s.350.

[165] Mahmud Hamza Efendi, *Mecmû' Resâili'l-Allâme Mahmud Efendi el-Hamzevî*, (İstanbul; Beyrut: Dâru'l-Lübâb, 2020), c.1, s.351.

[166] Mahmud Hamza Efendi, *Mecmû' Resâili'l-Allâme Mahmud Efendi el-Hamzevî*, (İstanbul; Beyrut: Dâru'l-Lübâb, 2020), c.1, s.352-353.

[167] Mahmud Hamza Efendi, *Mecmû' Resâili'l-Allâme Mahmud Efendi el-Hamzevî*, (İstanbul; Beyrut: Dâru'l-Lübâb, 2020), c.1, s.351-352.

[168] Mahmud Hamza Efendi, *Mecmû' Resâili'l-Allâme Mahmud Efendi el-Hamzevî*, (İstanbul; Beyrut: Dâru'l-Lübâb, 2020), c.1, s.353-354.

Şahitlere yönelik iddialar ve tarafların beyyineleri kapsamında zikredilebilecek birkaç kaide bulunmaktadır. Bunların başında cerh beyyinesinin tadil beyyinesine tercih edileceği kaidesi gelir. Karşılaştırdığımız örneklerde de görüldüğü üzere taraflardan birinin şahitlerden birini yahut birkaçını cerh ettiği durumda cerh beyyinesi râcih olup söz cerh eden tarafındır. Bu kaide esasında beyyinelerin tercihi söz konusu olduğunda tercih sebepleri arasında başta gelen 'Zahir-i hâlin hilâfına olan beyyine müreccahtır'[169] kaidesiyle ilişkilidir. Beyyine ikame etmenin, davacının sorumluluğunda olması diğer yönden iddia sahibinin müddea bihte yahut şehadet bahisleri özelinde şahitlerde aslolan durumlara muhalif bir iddiasının bulunması bu durumu ispat etmesini gerektirir.[170] Dolayısıyla bu kısımda geçen örneklerde görüldüğü üzere şahitler için aslolan hürriyet, adalet gibi vasıfların hilafına bir iddiada bulunan ve şahitleri ta'n eden tarafın getirdiği beyyine tercih edilmektedir. Bu kaideyi bir başka yönden 'Beraet-i zimmet asıldır'[171] külli kaidesiyle de ilişkili olarak açıklamak mümkündür. Zira aslolan zimmetin boş olması prensibi olup burada söz konusu olan şahidin aksine bir delil getirilmedikçe adalet, hürriyet ve diğer vasıfları bakımından şahitliğinin makbul olduğu esas kabul edilir. Ancak bu kimsenin cerhine yönelik bir beyyine getirilmişse bu beyyine müreccahtır. Bir diğer tercih sebebi ise konunun nefy ve ispat yönünden ele alınmasıyla açıklanabilir. Öyle ki şahitlerin cerhine yönelik sunulan beyyineler, zahirin/aslolanın hilafına bir durumun ispatını ortaya koymaktadır. Zikredilen önceki iki kaideyle de bağlantılı olarak ispat eden beyyinenin nefyeden beyyineye göre râcih olduğu ifade edilebilir. Taraflardan birinin şahit veya şahitlere yönelik cerh iddiası bir ispat niteliği taşırken tadil beyyinesi ise nefy konumundadır. İspat eden beyyine nefyeden beyyineye göre müreccahtır.[172]

ii. Meşhud bihe ilişkin hususlar

*Meşhud bih*e ilişkin hususlar kısaca tarafların sundukları beyyinelerde şahitliğe konu olanı ifade etmesi yönüyle açıklanabilir. Bu bir kişi olabildiği gibi bir akit, mal, nikah, talak veya ölüm gibi gerçekleşme tarihi açısından söz konusu olan bir olay ve bunlara ilişkin miras gibi meseleler ile kadınların şahitliğinin devreye girdiği erkeklerin ıttılaının zor olduğu doğum vb durumlar da olabilir.

Bu başlığın kapsamındaki örnekleri incelemeye Nev'îzâde'nin eserinin şehadet bölümündeki sıralamaya nazaran konusu vefat eden kişi olan beyyinelerden başlayabiliriz. Müellif şehadet bölümünün başında yer verdiği yaklaşık beş örnekte vefat eden kimse hakkında şahitlikleri konu edinmektedir. Örneğin bir zimminin vefatı üzerine on Hıristiyan yahut müslümanlardan fasık kimseler,

---

[169] Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, (İstanbul: DİB Yayınları, 2020), c.4, s.3218., Merivani, *Teâruzi'l Beyyinâti'l-Kazâiyye ve eseruhû fi'l-fıkhi'l-islâmî,*306.

[170] Ali Bardakoğlu, "Beyyine", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), c.6, s.97-98.; Merivânî, *Teâruzi'l Beyyinâti'l-Kazâiyye ve eseruhû fi'l-fıkhi'l-islâmî,* 304.

[171] Zeynüddin İbn Nüceym, el-Eşbâh ve'n-Nezâir: *Hanefî Fıkhının Esasları*, ed. Osman Bayder (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022), 190; Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, (İstanbul: DİB Yayınları, 2017), c.1, s.56.

[172] Zerkeşi, *el-Mensûr fi'l-Kavâid*, (Kuveyt: Dâru'l-Kuveyt li's-Sahafe, 1985) c.1,s.90; Merivânî, *Teâruzi'l Beyyinâti'l-Kazâiyye ve eseruhû fi'l-fıkhi'l-islâmî,* 311-312., Zuhaylî, *el-Kavaid ve Tatbikuha,* s.669.

o zimminin müslüman olduğuna şahitlik etseler vefat eden zimminin cenaze namazı bu şehadete binaen kılınmaz. Vefat eden zimminin bir müslüman velisi olsa ve kalan yakınları da mensubu olduğu dinden gayrimüslim kimseler olsa; müslüman velisi ölen zimminin müslüman olduğuna ve kendisine vasiyet ettiğine dair şahitlik edip mirasını almak ister ve gayrimüslim yakınlarından ikisi buna şahitlik ederse bu durumda müslüman veli mirastan payını alır. Müslüman velisi haricinde yakınları bu zimminin müslüman olduğuna dair şahitlik etmedikleri durumda ise zimminin cenaze namazı kılınır ancak veli mirastan pay alamaz.[173] *el-Kavlu'l-Hasen*'de geçen bir diğer örnekte bir kişi hakkında biri öldüğüne bir diğeri ise yaşadığına dair şahitlik etse bu iki şahitten adil olanın sözü muteberdir denilmektedir. Eğer her ikisi de adilse ölüm haberini verenin sözüne itibar edilir çünkü o arızi bir durumu ispat etmektedir.[174] Bir başka örnekte müellif bir kimsenin ölüm haberinin iki kişi tarafından birinden işitilmesi durumunda ikisinin şahitlik yapmalarının geçerli olacağını belirtmektedir. Buna sebep olarak ise ölüm konusunda şehadetin, şahitlik lafzı bulunmasa dahi haber-i vahidle sabit olacağını ifade etmektedir.[175] Burada da yine daha önce zikrettiğimiz bir farklılık görülmektedir ki Mahmud Hamza Efendi şehadet bölümü içerisinde şahitlikle ilgili bu gibi detaylara yer vermemektedir.

Mahmud Hamza Efendi'nin eserinde ise vefat eden kişiyi konu eden muarız beyyinelere dair örneklerde tarih detayı öne çıkmaktadır. Bu örneklerden birinde bir kimsenin babası Zeyd'in falanca tarihte öldürüldüğüne dair beyyinesinin, bir kadının bu tarihten sonraki bir tarihte Zeyd ile evlendiğine dair beyyinesine tercih olunacağı ifade edilmektedir. Bir diğer örnek ise çocuklu bir kadının, vefat etmiş olan kişinin falanca tarihte kendisiyle evlendiğine ve çocuğun da bu kimseden olduğuna dair beyyinesinin, varislerinin bu kişinin söz konusu tarihten önce vefat ettiğine dair beyyinesine tercih olunacağı belirtilmektedir.[176] Bu iki örnekte de beyyineler arasında tercihi etkileyen kriterin söz konusu olayın gerçekleşme tarihinin önce veya sonra olmasıdır.

Yine vefat eden kişiyle bağlantılı olarak miras konusunda da eserde birkaç örnek bulunmaktadır. Bu örneklerde de Nev'îzâde'nin örneklerine benzer şekilde öne çıkan ortak nokta şahitlerdeki din farklılıklarıdır. Ancak konuyu şahitlere ilişkin hususlar kısmında değil de *meşhud bih*e ilişkin hususlar kapsamında değerlendirmemizin sebebi din farkı kaydının söz konusu olduğu meselerlerin büyük çoğunluğunun benzer konularda (ölüm, miras vb) olmasıdır.

---

[173] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 80a.

[174] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 80b-81a.

[175] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 80a.

[176] Mahmud Hamza Efendi, *Mecmû' Resâili'l-Allâme Mahmud Efendi el-Hamzevî*, (İstanbul; Beyrut: Dâru'l-Lübâb, 2020), c.1, s.348.

et-Tarikatu'l-Vâzıha'da yer alan örneklerden birini müellif 'miras ya da mirastan ziyade iddia edenin beyyinesi racih, mirasın bir kısmını iddia edenin beyyinesi mercuhtur'[177] şeklinde ifade etmektedir. Bir diğer örnekte ise müslüman bir erkeğin babasının müslüman olarak öldüğünü iddia etmesi ve ona miras kaldığına dair Hıristiyan şahitlerinin bulunması durumunda bu kimsenin beyyinesinin, kendisine miras kalmış olan diğer kardeşin babasının Hıristiyan olarak öldüğüne dair beyyinesi karşısında racih olduğu ifade edilmektedir.[178] Müslüman bir kimsenin babasının müslüman olarak öldüğüne ve kendisine miras bıraktığına dair beyyinesinin, bu kişinin Hıristiyan kardeşinin babasının Hıristiyan olarak öldüğüne dair beyyinesine tercih olunacağını ifade eden bir diğer örnekte de yine tarafların din farkı göze çarpmaktadır.[179] Miras konusundaki son örnekte ise varislerden birisinin miras bırakan kişinin öldürüldüğüne ya da ölümüne dair beyyinesinin bir başka varisin mûrisin yaşadığına dair beyyinesine tercih olunacağı belirtilmektedir.[180]

Nikah ve talak bahislerine dair her iki eser de çok sayıda örnek içermektedir. Nev'îzâde, tarafların nikah veya talak beyyinelerinin yanı sıra, kocanın gâip olması, vefatı ve vefat tarihi gibi durumlarda kadının evliliğiyle ilgili meseleler ile boşamanın detaylarına ilişkin meselelerde sunulan beyyineler arasında hangi tarafın sözüne itibar edileceğini açıklamaktadır. Nev'îzâde'nin eserinde yer verdiği bu birkaç örnekte talak ve nikah beyyineleri arasında bir tercihin yanı sıra, talakın vakti, gerçekleşme şekli veya yeri, talak haberinin verilme şekli ve talaka şahitlik eden kimseyle ilgili ayrıntıları içeren durumlara da değinilmektedir. Örneğin iki kişi bir adamın karısını boşadığına şahitlik etseler ancak koca gâip olsa bu durumda bu iki şahidin kadının lehine şahitlik etmeleri sonucu sözleri muteber olup kadının iddet bekledikten sonra yeniden evlenmesi caiz olur.[181] Bu örnekle beraber müellif, aynı durumda tek bir adil erkek şahidin şahitliğinin de aynı şekilde geçerli olduğunu ayrıca ifade etmektedir.

Mahmud Hamza Efendi, bu bölümde nikah ve talak konusunda nispeten detaylı örnekler haricinde diğer pek çok konuda olduğu gibi kaide niteliğinde iki ifadeye yer vermektedir. Bunlardan biri nikah ve talakla ilgili nefy nitelikli tevatür haberin müddeinin bu hususta ispat beyyinesi karşısında racih olduğu; diğeri ise doğrudan talak beyyinesinin nikah beyyinesi karşısında racih olduğu ifadesidir.

---

[177] Mahmud Hamza Efendi, *Mecmû' Resâili'l-Allâme Mahmud Efendi el-Hamzevî*, (İstanbul; Beyrut: Dâru'l-Lübâb, 2020), c.1, s.346.

[178] Mahmud Hamza Efendi, *Mecmû' Resâili'l-Allâme Mahmud Efendi el-Hamzevî*, (İstanbul; Beyrut: Dâru'l-Lübâb, 2020), c.1, s.346.

[179] Mahmud Hamza Efendi, *Mecmû' Resâili'l-Allâme Mahmud Efendi el-Hamzevî*, (İstanbul; Beyrut: Dâru'l-Lübâb, 2020), c.1, s.347.

[180] Mahmud Hamza Efendi, *Mecmû' Resâili'l-Allâme Mahmud Efendi el-Hamzevî*, (İstanbul; Beyrut: Dâru'l-Lübâb, 2020), c.1, s.347.

[181] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 80a.

İkinci ifade ise, talak ve nikah konularına dair tearuz içeren durumlarda talak iddiasında bulunan kimsenin beyyinesinin tercih edileceğini göstermekte ve daha detaylı birçok örneği kapsamaktadır. Eserin bu bölümünde talak ve nikah bahsi kapsamında değerlendirilebilecek birkaç örneği kısaca özetlemek gerekirse bunlar genel olarak evlenme ve boşanmayla ilgili olmakla beraber çoğunlukla bir ölüm, miras ya da nikah ve talakın gerçekleşme tarihi gibi yönleri ön planda olan örneklerdir.

İlk örneğe göre, taraflardan birinin vefat eden kimsenin karısını ölümünden önce boşamış olduğuna dair beyyinesi, kadının adamın vefatına kadar nikahlı olduğu beyyinesine tercih edilir.[182] Bir diğer örnek ise bir kadının vefat etmiş bir kimse adına kendisiyle falanca tarihte evlendiğine dair beyyinesinin racih, vefat eden kimsenin oğlunun babasının o tarihten önce vefat ettiğine dair beyyinesinin ise mercuh olduğu örnektir. Buna benzer bir diğer örnekte ise çocuklu bir kadının, vefat etmiş olan kişinin falanca tarihte kendisiyle evlendiğine ve çocuğun da bu kimseden olduğuna dair beyyinesinin; varislerinin bu kişinin söz konusu tarihten önce vefat ettiğine dair beyyinesine tercih olunacağının ifade edildiği meseledir.[183]

Mahmud Hamza Efendi'nin eserinden alıntılayarak bu kısımda zikrettiğimiz bazı örneklerde ortak bir diğer nokta kadının şahitliği gibi görünse de Nev'îzâde'nin eserinde kadının şahitliği konusunu ele alma biçiminden dolayı burada ortak konular arasında değerlendirmemeyi uygun gördük. Zira *el-Kavlu'l-Hasen*'de kadının şahitlik yapabileceği özel durumlar özellikle belirtilmek suretiyle birkaç yerde ele alınırken *et-Tarikatu'l-Vazıha*'da Mahmud Hamza Efendi bu hususlara müstakil olarak yer vermemektedir.

Vefat eden kişi hakkındaki iddialarla ilgili olarak Nev'îzâde'nin verdiği örneklerin neredeyse hepsinde; Mahmud Hamza Efendi'nin verdiği örneklerin de bir kımında beyyinler arasında bir tercih sebebi olarak şahitte aranan şartlardan biri olan İslam şartı; müslümanlar ve gayrimüslimlerin birbirleri üzerine şahitlikleri gibi husular açısından din farkının şahitliğe etkisi üzerinde durulabilir. Bu konudaki örneklere bakıldığında değinilmesi gereken bir diğer husus, tevatür söz konusu olduğunda mütevatirin hilafına sunulan beyyinenin makbul olmamasıdır.[184] Mirasla ilgili örneklerde ise şu kaide zikredilebilir: 'Ziyadeyi ispat eden beyyine evladır'[185] Şahide ilişkin meselerle ilgili her iki eserde de 'Ölüm beyyinesi yaşam beyyinesi karşısında racihtir'[186] kaidesi kapsamına giren örnekler bulunmaktadır. *et-Tarikatu'l-*

[182] Mahmud Hamza Efendi, *Mecmû' Resâili'l-Allâme Mahmud Efendi el-Hamzevî*, (İstanbul; Beyrut: Dâru'l-Lübâb, 2020), c.1, s.347.

[183] Mahmud Hamza Efendi, *Mecmû' Resâili'l-Allâme Mahmud Efendi el-Hamzevî*, (İstanbul; Beyrut: Dâru'l-Lübâb, 2020), c.1, s.348.

[184]Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, (İstanbul: DİB Yayınları, 2020), c.4, s.3036.

[185] Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, (İstanbul: DİB Yayınları, 2020), c.4, s.3186.

[186] Mahmud Hamza Efendi, *Mecmû' Resâili'l-Allâme Mahmud Efendi el-Hamzevî*, (İstanbul; Beyrut: Dâru'l-Lübâb, 2020), c.1, s.345-346.

Vâzıha'da bu ifade aynı şekilde yer almaktadır. *el-Kavlu'l-Hasen*'de ise müelif verdiği örneğin izahında bu kaideye işaret ederek ölüm beyyinesi sunan tarafın sözünün muteber olduğunu ve bu durumun emr-i ârız olmasının tercihe etkisini açıklamaktadır.[187]

Mahmud Hamza Efendi'nin örneklerinden hareketle zikredilebilecek bir kaide de şahitlik edilen durumla ilgili tarafların sundukları beyyinelerdeki tarih kayıtlarıdır. Burada tarih kaydıyla yapılan tercihi 'Bir şeyin bulunduğu hal üzere kalması asıldır'[188] ve kısa tabirle istishabu'l-hâl kaidelerine dayandırılabilir.[189] Öyle ki örneklerde de görüldüğü üzere daha eski bir tarih kaydı ile sunulan beyyine racihtir. Benzer şekilde nikah ve talak bahislerinde de *et-Tarikatu'l-Vâzıha*'da yer alan örneklerde bu kaide ön plandadır.

Nikah ve talakla ilgili örneklere bakıldığında, Mahmud Hamza Efendi'nin verdiği örneklerde tarih kaydı ile öne çıkanlar haricinde iki ifadesinin kaide olarak aktarılması uygun olacaktır. Bunlardan ilki 'Nikah ve talakta nefy nitelikli tevatür haberinin müddeinin ispat beyyinesi karşısında râcih'[190] olması; diğeri ise 'Talak iddia eden kimsenin beyyinesinin nikah iddiasında bulunan kimsenin beyyinesi karşısında racih'[191] olmasıdır. İlk ifade daha önce zikrettiğimiz üzere ispat beyyinesinin evla olduğuna dair kaideden farklı olarak burada nefy beyyinesinin racih olmasına neden olan tevatür kaydı dikkat çekmektedir. Zira tevatürün ilm-i yakin ifade etmesi sebebiyle tevatür beyyinesi diğer beyyineler karşısında müreccahtır.[192]

Nev'îzâde'nin verdiği ilk örnekte ise talaka iki erkek şahidin şahitlik ettiği durumda tek bir adil şahidin şahitliğinin de yeterli olacağını ayrıca belirtmesi şahit sayısının şehadete ve tercihe etkisi bakımından dikkat çekmektedir.

İki eser arasında biçimsel farklılıklardan ayrı olarak muhtevaları gözetilerek zikredilmesi gereken en önemli husus doğrudan şahitliğe ilişkin birkaç konuda farklılık göstermeleridir. Nev'îzâde, tek bir şahidin şahitliğinin kabul gördüğü durumları detaylı olarak ele alması, kadınların şahitliği ile ilgili örnekleri ayrıntılı olarak aktarması ve şahitlikten dönme konusuna yer vermesi yönüyle eserinin şehadet bölümüne farklı bir muhteva ortaya koymaktadır. Mahmud Hamza Efendi'nin eserindeki en

---

[187] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 80b-81a.

[188] Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, (İstanbul: DİB Yayınları, 2017), c.1, s.51.

[189] Merivani, *Teâruzi'l Beyyinâti'l-Kazâiyye ve eseruhû fi'l-fikhi'l-islâmî,* 253.; Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, (İstanbul: DİB Yayınları, 2020), c.4, s.2977.

[190] Mahmud Hamza Efendi, *Mecmû' Resâili'l-Allâme Mahmud Efendi el-Hamzevî*, (İstanbul; Beyrut: Dâru'l-Lübâb, 2020), c.1, s.344.

[191] Mahmud Hamza Efendi, *Mecmû' Resâili'l-Allâme Mahmud Efendi el-Hamzevî*, (İstanbul; Beyrut: Dâru'l-Lübâb, 2020), c.1, s.354.

[192] Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-hükkâm*, (İstanbul: DİB Yayınları, 2020), c.4, s.3006, 3120-3121.

büyük fark ise çeşitli konularda kısa ve öz ifade ettiği kaide biçimindeki örnekleri denilebilir. Örneğin nikah ve talak konusunda Nev'îzâde'nin eserinde farklı yönleriyle iki meseleyi de kapsayan olaylar üzerinden örnekler bulunurken Mahmud Hamza Efendi, *et-Tarikatu'l-Vâzıha*'da talak beyyinesini râcih nikah beyyinesini mercuh listesine alarak meseleyi kapsayıcı bir şekilde ifade etmektedir.

İki eserde ortak olmayan meselelere baktığımızda Mahmud Hamza Efendi'nin eserinde yer vermeyip Nev'îzâde'nin örneklerine yer verdiği konuları sayıca az olmaları bakımından kısaca şu şekilde sıralayabiliriz; gasp, ayıp, helaller ve haramlar hususunda kafirin veya gayrimüslim doktorun sözünün muteber olup olmaması, bir gıdaya yahut bir kimsenin kıyafetine necaset bulaşması gibi durumlara şahitlik, tek bir adil şahidin şahitliğinin kabul edildiği durumlar, şahitlikten rücûʿ ve şartları.

Mahmud Hamza Efendi'nin eserinde ise müstakil olarak yer alan konuların sayısı oldukça fazladır. Buradan hareketle eserlerin telif edildikleri dönemlerin farklı olması, ele alınan meselelerin çeşitliliğine etki etmiştir denilebilir. Nitekim yukarıda detaylı tasnif ederek incelediğimiz örnekler de bu durumu teyit etmektedir. Konuları bakımından ortak veya benzer görülebilecek meselelerde yer verilen örneklerde dahi iki eserin ayrıştığı noktalar bariz görülmektedir. Örneğin Nev'îzâde, zimminin vefatı ve ölen kimsenin cenaze namazının kılınıp kılınmayacağı meselesi üzerine birkaç örneği ele alırken Mahmud Hamza Efendi bu konuya dair bir örneğe eserinde yer vermemekte ve bir vefata bağlı davalarda tarafların beyyinelerinin tercihinde ele aldığı örneklerde ağırlıkla mirasa ilişkin hükümleri açıklamaktadır. İki eser arasında öne çıkan bir diğer farklılık ise tek bir adil şahidin şahitliğine ilişkin meselelere Nev'îzâde'nin eserinde birden fazla kez değinilirken Mahmud Hamza Efendi'nin bu meselelere dair bir örneğe yer vermemiş olmasıdır. *el-Kavlu'l-Hasen*'de tek bir şahidin şahitliğinin geçerli olduğu durumlar iki kez sıralanmaktadır.[193] Buna benzer bir diğer konu ise kadının şahitliği meselesidir. Nev'îzâde hususen ifade etmek suretiyle bu meseleye dair birkaç örnek verirken Mahmud Hamza Efendi doğrudan kadının şahitliğine ilişkin örnekler vermemektedir. *et-Tarikatu'l-Vâzıha*'da yer alan örnekler içerisinde farklı konulara ait meselelerde kadınların şahitlik ettiği birkaç durum bulunmaktadır. Ancak bu örneklerde tercih sebebi kadının şahitliği olarak görülmemektedir. Nev'îzâde'nin örneklerinde ise muteber sözün kadının sözü ve şehadeti olabilecek durumlar, erkeklerin tam anlamıyla muttali olmalarının zor olduğu doğum vb. konular ele alınmaktadır.

[193] Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men* (İstanbul: Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136), 80b; 81b-82a.

SONUÇ

İslam muhakeme hukukunda, kul hakları söz konusu olan davalarda kazâ faaliyeti davacının talebi üzerine kâdı tarafından yürütülmekte ve birtakım sebeplere dayalı olarak davanın hükmü belirlenmektedir. Bu iki aşama da'vâ ve huccet olarak kısaca ifade edilebilir. Huccetten maksat beyyineler olup şehadet de bunlar arasında ilk sırada gelmektedir. Kâdının hüküm verme aşamasında başvurduğu temel kaynaklardan derlenerek hazırlanan ve bir el kitabı şeklinde kolay ulaşılabilir olması özelliğiyle uygulamada pratiklik kazandıran bazı eserler bulunmaktadır.

Bu çalışma bahsedilen bu eserler çerçevesinde, husumetli tarafların mahkemeye taşıdıkları meselelerde ikame ettikleri beyyineler arasında bir tercih yapılırken gözetilen esaslar ve tercihin dayandırılacağı sebepler üzerine bir inceleme niteliğindedir. Bu tezde, zikredilen literatürden iki eserin belirlenmesinin ardından bu iki eserin ortak birer bölümünün karışılaştırılması yapılmıştır. Bu mukayese öncelikle müelliflerinin ele aldığı konu ve örnekler olmak üzere farklı kaynaklarda yer verilen beyyinelerin tercihi hususundaki kaidelere de işaret edilerek yapılmıştır.

Çalışmanın konusu olan *el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men* ve *et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha* adlı eserlerin seçilmesinin ardından her iki eserin nüshaları temin edilmiş, eserlerin baştan sona bir okuması yapıldıktan sonra şehadet bölümlerinin mukayese edilmesine karar verilmiştir. Daha önce zikredildiği gibi bu hususta şehadet kavramının ispat vasıtaları arasındaki önemli yeri etkili olmuştur. Ardından *el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men* adlı eserin yazma nüshaları arasından ilgili bölüm okunurken en az hata ile karşılaşılması ihtimali düşünülerek istinsah tarihi itibariyle yakın ve görüntü itibariyle en temiz olan nüsha belirlenmiştir. *et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha* adlı risalenin ilk ulaşabildiğimiz dijital nüshasıyla beraber 2020 yılında müellifin başka eserleriyle bir arada basılmış versiyonu da ikinci başvuru kaynağı olarak temin edilmiştir. Adı geçen eserlerin şehadet bölümlerinin tercümesi yapılarak mukayeseye konu olan örneklere başvuruda kolaylık sağlamak hedeflenmiştir. Bu mukayese yapılırken özelikle tercihu'l-beyyinat kaideleri ile bağlantı kurmada başta Mecelle ve Dürerü'l-Hükkam şerhi olmak üzere tercihu'l-beyyinatla ilgili Arapça akademik çalışmalara müracaat edilmiştir.

İki eser arasında muhteva bakımından farklılıklar bulunması nedeniyle eserler mukayese edilirken konuları baz alınarak değil örneklerin ortak yönleri gözetilerek bir tasnif yapılmıştır. Böylece iki eseri karşılaştırma noktasında örnekler bakımından daha kapsayıcı bir tablo ortaya koyulmuştur. Son olarak eserlerde ortak olmayan konulara değinilmiştir.

Çalışmamızın neticesinde, tearuz eden beyyineler arasında tercih yapacak olan kadının başvurması ve faydalanması gayesi gözetilerek yazılmış olan eserlerin şehadet konulu bölümleri mukayese edildiğinde muhteva yönünden olduğu gibi hükümler itibariyle de benzer ve farklı yönlerinin olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle şehadet konusunda davanın taraflarının ihtilaf ettkileri konular bakımından iki

eserin muhtevası büyük oranda benzemektedir. Bu konuların ağırlıkla nikah-talak, miras gibi meseleler olduğu görülmektedir. Ele alınan bölümün şehadet olması da ihtilaf edilen konuların şahitlik unsuru bir delil olarak davaya katıldığı takdirde sebep ve doğuracağı sonuçlar itibariyle etkilenen konular olması olağan ve öngörülebilirdir.

İki eserin farklılıkları ise daha çok üslup bakımından göze çarpmaktadır. Bu üslup farklılığının her ne kadar benzer konuları ele aldıkları söylenebilirse de muhtevalarında da birtakım yansımaları olduğunu belirtmek gerekir. Nev'îzâde'nin çoğunlukla kaynaklardan meseleleri aktarması ve nadiren açıklamalar eklemesine karşın Mahmud Hamza Efendi, listeleyerek verdiği örnekleri bir olay aktarımından ziyade kaide niteliğinde ifade etmektedir. Nev'îzâde'den farklı olarak pek çok konuda doğrudan kapsamlı ifadeler kullanmak suretiyle tercih kaidelerini sıralamaktadır. Bu durumun başta eserlerin telif edildikleri dönemlerin farklı olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Zira her iki müellif de kadılık görevinde bulunmuş, dönemlerin farklı olmasından dolayı pek çok farklı problem ve zamanın ihtiyaçlarına göre çeşitlillik arz edebilecek davalarla karşılaşmış olup buna binaen eserlerini şekillendirmiş olmalılardır. Örneğin Nev'îzâde'nin birden çok vurguladığı tek bir adil şahidin şahitliği gibi bir konuya Mahmud Hamza Efendi değinmemektedir. Mahmud Hamza Efendi'nin eserinde ise çok daha farklı bir sistematik gözetilerek zamanla yenilenen ve değişen hukuk sistemi içerisinde kadıların kolaylıkla müracaat edip ilgili tercih kaidesine ulaşabilecekleri bir düzen sunulmaktadır. Nev'îzâde'nin üslubunun bir farkı da eserin, kendisinden önce telif edilmiş ve kaynak olarak kullandığı bazı kitaplarda da yer alan *el-Kavlu li-men* olarak tabir edilen usul üzerinden ilerlemesidir. Mahmud Hamza Efendi davacı ve davalı taraflardan ikame ettikleri beyyineler bağlamında râcih ve mercûh olanını belirterek yetinirken Nev'îzâde yer yer tarafların sözlerinin muteber olanını açıklamaktadır. Bu üslup *et-Tarikatu'l-Vâzıha*'da görülmemektedir. Ancak neticede bu iki üslubun da tearuz durumunda tercih yapacak olan kadıya bir kılavuz niteliğindeki söz konusu eserlerde tercih sebebi olarak incelediğimiz hususlar bakımından bir çelişkiye yol açmadığını söyleyebiliriz. Benzer kaynaklardan beslenmiş olmaları yönüyle de eserlerin şehadet bölümlerinde yer verilen örneklerde tercih sebepleri ve hükümleri benzerdir. Mukayese ettiğimiz bölüm özelinde iki eser arasında zikrettiğimiz farklılıklara rağmen aynı mesele hakkında netice itibariyle bir ihtilafa rastlanmamıştır.

Tercihu'l-beyyinat konusunda daha kaspsamlı bir çalışma, iki eserden her birini müstakil olarak ve tüm konularını içerecek şekilde ele almak suretiyle yapılabilir. Ayrıca ilgili bölümlerin çok sayıda örneği ihtiva etmesi müelliflerin işaret ettikleri kaynaklara tek tek başvurulmasını zorlaştırmıştır. Dolayısıyla bu çalışmanın çerçevesi itibariyle sınırlı kaldığı bir husus olarak bu konu zikredilebilir.

KAYNAKÇA

Abdullah b. Muhammed el-İsa, (2014), *Mahtûta el-Kavlu'l-Hasen fî Cevâbi'l-Kavli li-Men li-Muellifihî Nev'îzâde el-Hanefî rahimehullah: Dirâse ve Tahkîk min Bidâyeti Kitâbi'ş-Şehâde ilâ Nihâyeti'l-Mahtût,* Doktora Tezi, Sudan OmDurman Islamic University.

Abdurrezzâk el-Bîtar, (1996), *Hilyetu'l-Beşer fî Târîhi'l-Karni's-Sâlisi Aşer*, I-III, nşr. Muhammed Behcet, Dımaşk.

Ali Haydar Efendi. (2020), *Dürerü'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, İstanbul: DİB Yayınları.

Apaydın, H. Yunus. (2010), "Şahit", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.38: 278-283.

Arı, H. (2007), Şam Müftüsü Mahmûd Hamza Efendi ve Cezaların İnfazına İlişkin Görüşleri, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Âşıkkutlu, E. (1993), "Cerh ve Taʿdîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* 7: 394-401.

Atar, F. (2013). *İslâm Yargılama Hukukunun Esasları*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları (İFAV).

Ayyıldız Özer, M. (2020), Osmanlı Müfessirlerinden Mahmûd Hamza Efendi'nin İlmî Şahsiyeti ve Noktasız Harflerle Yazdığı Dürrü'l-Esrâr İsimli Tefsiri, Doktora Tezi, Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Baktır, M. (2003), "Mahmûd Hamza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* 27: 365-366.

Bardakoğlu, A. (2000), "İsbat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* 22: 492-495.

Bardakoğu, A. (1992), "Beyyine (Fıkıh)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6: 97-98.

Başoğlu, T. (2012), "Tezkiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* 41: 77-79.

Beroje, S. (1999), İslam Ceza Muhakemesi Hukukunda Beyyine Külfeti ve İspata Hakim Esaslar, Doktora Tezi, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bililmler Enstitüsü.

Bilmen, Ö.N., (1967), *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, I-VIII, İstanbul: Bilmen Yayınevi.

Demir, H., Çatılı, K., (2018), "Hanefi Mezhebi Fıkıh Edebiyatı", *Hikmet Yurdu,* 21/1.

Doğu, A. (2022), Doktora Tezi, Nev'îzâde Atâyî'nin Hamse'si ve Resimleri, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Donuk, S. (2015), "Nev'i-zâde Atâyî nin Hezliyâtı", Journal of International Social Research.

Ekinci, E.B. (2001), "İslam Hukukunda Mahkeme Kararlarının Kontrolü", *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 9/1-2.

Ekinci, E.B. (2005), "Osmanlı Devleti'nde Mahkemeler ve Kadılık Müessesesi Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi,* 3/5.

el-Bağdâdî, İsmail Paşa. (1951), *Hediyyetü'l-Ârifîn,* I-II, İstanbul: Vekâleti'l-Maarif.

Erbay, C. (1999), *İslam Ceza Muhakemesi Hukukunda İspat Vasıtaları,* İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları (İFAV).

Erdoğan, S. "İslam Muhakeme Hukukunda Delil Sistemleri ve Hakimin Takdir Yetkisi", *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 7/2.

Esîrîzâde Abdulbâkî Efendi, *Mîzânü'l-müddeiyeyn fî ikâmeti'l-beyyineteyn,* İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 255.

eş-Şinkıtî, Muhammed Abdullah Muhammed. *Teâruzu'l-Beyyinât fi'l-Fıkhi'l-İslâmî (Dirase: Mukârene beyne mezâhibi'l-erbaa)*. Riyad: Cemʿiyyetu'l-İlmiyyeti'l-Kazâʾiyyeti's-Suʿûdiyye, 1999.

ez-Zerkeşi, *el-Mensûr fi'l-Kavâid*, (Kuveyt: Dâru'l-Kuveyt li's-Sahafe, 1985)

ez-Zuhaylî, M. (2006), *el-Kavaidu'l-Fıkhiyye ve Tatbikuha fî Mezâhibi'l-Erbaa,* Dımaşk: Dâru'l-Fikr.

ez-Zuhaylî, V. (1985), *el-Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletuhû,* Dımaşk: Dâru'l-Fikr.

ez-Zuhayli, Vehbe. *Vesâilu'l-İsbat fi'ş-Şeriati'l-İslamiyye fi'l-Muamelati'l-Medeniyye ve'l-Ahvali'ş-Şahsiyye*. I-II Cilt. Şam -Beyrut: Daru'l-Beyan, 1982.

Ganim el-Bağdâdî, *Melceʾu'l-Kudât inde Teâruzi'l-Beyyinât,* İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Carullah, 889.

Hasan b. Nasuh el-Bosnevi, *Mecmaʿu Tercîhi'l-Beyyinât,* İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, 585.

Hisali Abdurrahman Çelebi, *Tercîhu'l-Beyyinât,* Milli Kütüphane, Yazmalar, 3348/2.

İbn Nüceym, Zeynüddin. (2022), *el-Eşbâh ve'n-Nezâir: Hanefî Fıkhının Esasları*, ed. Osman Bayder İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

İpekten, H. (1991), "Nev'îzâde Atâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 4: 40-42.

Kaçalin, M.S. (2012), "Vankulu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* 42: 513.

Kahraman, A. (2012), "Alâeddin Trablusî", *Türkiye Diyanet VakfıİslâmAnsiklopedisi*. 42: 291-292.

Kallek, C. (1998), "Hisâlî Abdurrahman Çelebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* 18: 125-126.

Karaköse, S. (1994), Doktora Tezi, Nev'î-zâde Atâyî Dîvânı, Malatya, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kâsânî. (2010), *Bedâ'iʿu's-Sanâ'iʿ fî Tertîbi'ş-Şerâ'iʿ.* Thk. Ali Muhammed Muavvaz, I-X, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Kasâtılî, N. (1982), *er-Ravzatu'l-Gannâ fî Dımaşkı'l-Feyhâ,* Beyrut: Dâru'r-Râid el-Arabî.

Kavlacıoğlu, A. (2023), "Hâkimin Zor Kararı: Vankulu Mehmet Efendi'nin *Tercîhu'l-Beyyinât*'ı Çerçevesinde Delillerin Çakışması Durumunda Takip Edilecek Yöntem", *Marifetname,* 10/2.

Kaya, S., Uğur, Y., Demiray, M. (Ed.) (2018), *Osmanlı Hukukunda Fetva,* İstanbul: Klasik Yayınlgö.

Koca, F. (2001), "Mevlânâ Mehmed İzmîrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* 23: 529-530.

Kortantamer, T. (1997), *Nev'î-zâde Atayî ve Hamse'si*, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Kudûrî, (1997), *Muhtasaru'l-Kudûrî fi'l-fıkhi'l-Hanefi.* Beyrut: Dâruu'l-Kütübi'l- İlmiyye.

Kuzubaş, M. (2003), Nev'îzâde Atâî'nin Nefhatü'l-Ezhâr Adlı Mesnevisinin Metin, Biçim ve İçerik Bakımından İncelenmesi*,* Yüksek Lisans Tezi, Samsun, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Mahmud Hamza Efendi, (1298) *el-Ferâidu'l-Behiyye fi'l-Kavâid ve'l-Fevâidi'l-Fıkhiyye,* Dımaşk.

Mahmud Hamza Efendi, (1300) *et-Tarikatu'l-Vazıha ile'l-Beyyineti'r-Râciha,* Dımaşk.

Mahmud Hamza Efendi, (1998), *ʿUnvânu'l-Esânîd,* thk.Muhammed Mutîʿ el-Hâfız, Dımaşk.

Mahmud Hamza Efendi, (2011), *Dürrü'l-Esrâr,* I-II, Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Mahmud Hamza Efendi, (2020), *Mecmû' Resâili'l-Allâme Mahmud Efendi el-Hamzevî*, I-IV, İstanbul; Beyrut: Dâru'l-Lübâb.

Mazlum, E. (2020), Mecelle Mukaddimesinde Yer Alan İspat Vasıtalarıyla İlgili Kaideler, Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversiitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Merivânî, Nâsır A. (2009), *Teâruzi'l Beyyinâti'l-Kazâiyye ve eseruhû fi'l-fıkhi'l-islâmî*, Doktora Tezi, Şam Üniversitesi.

Mevlânâ Mehmed el-İzmirî, *Tercihu'l-Beyyinât,* Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, Hasan Paşa Yazma, 4393.

Muhammed Bahâeddin. *el-Beyyinâtü'r-Râciha fi't-Tarîkati'l-Vâzıha*. İstanbul: Sırat-ı Müstakim Matbaası, 1328.

Nev'îzâde Atâî, *el-Kavlü'l-hasen fî Cevâbi'l-kavli li-men*, İstanbul Köprülü Kütüphanesi, Hacı Ahmed Paşa, 1136.

Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-hakâ'ik fî Tekmileti'ş-Şakâ'ik*, I-II, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurmu Başkanlığı, 2017.

Ortaylı, İ. (2016), *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı,* Ankara: Turhan Kitabevi.

Öğüt, S. (1994), "Edebü'l-Kādî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* 10: 408-410.

Özdirek, R. (1996), "Ganim el-Bağdâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* 13: 350-351.

Özel, A. (2013), *Hanefi Fıkıh Alimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları,* Ankara: TDV Yayınları.

Özen, Ş. (2011), "Teâruz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* 40: 208-211.

Özen, Ş. (2011), "Tercih", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* 40: 484-487.

Serahsî, (1993), *el- Mebsu*t, I-XXX, Beyrut: Dâru'l-Maʿrife.

Sevindi, E. (2024), Osmanlı Yargılama Hukukunda Beyyinelerin Tercihi: Melceü'l-Kudât Ve Şeyhülislam Fetvaları Çerçevesinde, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Simâvî, B. (2012), *Yargılama Usûlüne Dair: Câmiu'l-fusûleyn*. ed. Hacı Yunus Apaydın. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Sofuoğlu, H. (2017), “Osmanlı Kâdısının El Kitabı: Melceü’l-Kudât Inde Teâruzı’l-Beyyinât”. *Osmanlı’da Fıkıh ve Hukuk*. ed. Süleyman Kaya -Haşim Şahin. 169-181. İstanbul: Mahya Yayıncılık.

Sofuoğlu, H. (2021), “Osmanlı Yargılama Hukukunda Beyyine/Delil Hiyerarşisi”, *Türk Hukuk Tarihi Sempozyumu,* Ankara: 25-27 Ekim 2021, 1135-1146.

Şeyhi Mehmed Efendi, *Vekayiu’l-Fuzalâ*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurmu Başkanlığı, 2018.

Şilşer, L. (1998), *Dımaşk: fi’l-Karneyn es-Sâmin Aşer ve’t-Tâsiʿ Aşeri* (Çev. Amr el-Mellah, Dinar el-Mellah), Dımaşk: Dâru’l-Cumhûriyye.

Tak, E. (2019), , *XVI-XVII.yy Üsküdar Şer’iyye Sicilleri (Diplomatik Bilimi Bakımından Bir İnceleme),* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Topal, Ş. (2013), “Zilyedlik”. *Türkiye Diyanet VakfıİslâmAnsiklopedisi*. 44: 417-420.

Topaloğlu, B. (1992), “Beyyine”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6: 96-97.

Vankulu Mehmed Efendi, *Tercîhu’l-Beyyinât*, İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi, 1026/4.

Yavuz, C. (1994). “Dâva”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* 9: 12-16.

Yıldırım, M. (2009), *Mecelle’nin Külli Kaideleri,* İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Yıldız*,* K. (1989), İslam Yargılama Hukukunda İsbat Vasıtası Olarak Şahitlik, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yurtseven, Y. (2018), “İslam-Osmanlı Muhakeme Hukukunda Şahitlik Müessesesi”, *Yıldırım Beyazıt Hukuk Dergisi,* 3-2.